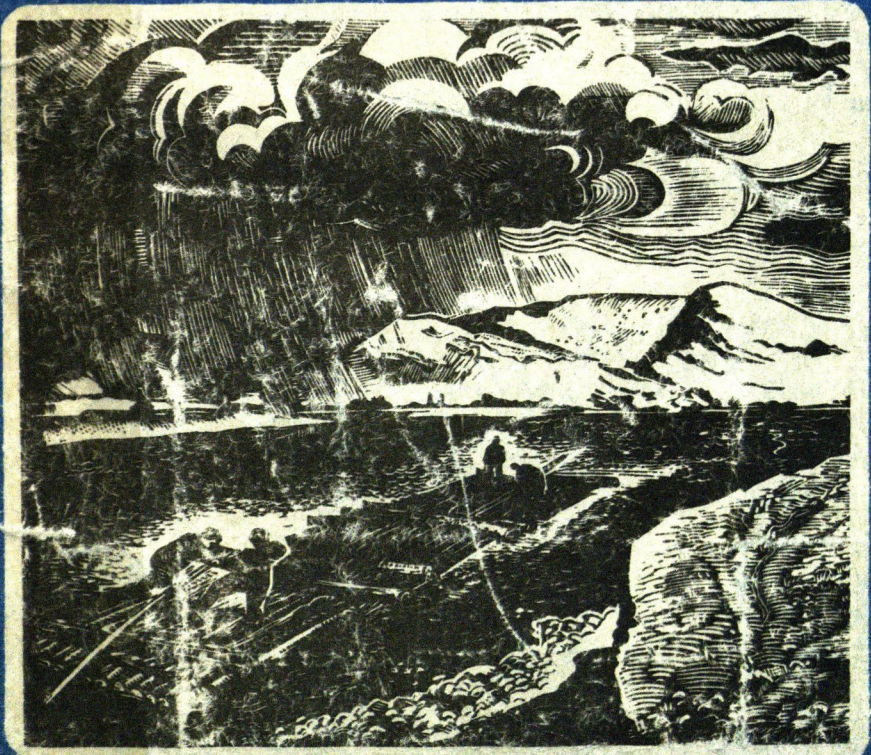

ISSN • 0130 • 531X

YAVIT
XTEMI

42 • 1980

Чечен
чогаал
сеткүүлү

42 • 1980

Тыва АССР-ниң
чогаалчылар
эвилели

НОМЕРДЕ:

ЛЕНИННИҢ ЧЫРЫТКЫЛЫГ
ОРУУ-БИЛЕ

Орук демдегелдер

С. Сүрүң-оол. Ленин-биле ка-
ды.
К. Кудажы. Кижн чери киди-
рээштиг.

Шүлүктер

С. Сарыг-оол, В. Серен-оол,
С. Тамба, М. Тирчин, З. Нам
зырай.

Очулгалар

Ц. Дамдинсүрэн, М. Мир-
шакар.

ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГЛЕЛДЕР
ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР, ШООДУГЛАР
СЫЛДЫСЧЫГАШ
КРИТИКА БОЛГАШ
БИБЛИОГРАФИЯ

КЫЗЫЛ

ТЫВАНЫҢ
НОМ
ҮНДҮРЕР
ЧЕРИ

Редакция коллегиязы: А. К. КАЗАН, Д. С. КУУЛАР,
С. В. КОЗЛОВА, Ю. Ш. КЮНЗЕГЕШ (харыысалгалыг редак-
тор), В. И. ЛОКОНОВ, М. А. ХАДАХАНЭ, Л. Б. ЧАДАМБА
(редактор).

УЛУГ-ХЕМ № 42

На тувинском языке

Редактор издания *А. А. Даржай*. Художник *И. Я. Кузнецов*.
Художественный редактор *В. У. Донгак*. Технические редакторы
А. А. Чернова, А. В. Сермавкин. Корректоры *Г. Н. Биче-оол,*
В. Б. Норбу, Х. Х. Сюрюн-оол.

На 2-й и 3-й стр. обложки фото **Чекишева Ю. А.**

Сдано в набор 29/1 1980 г. Подписано к печати 15/III 1980 г. ТС 0873
Формат 84×108¹/₃₂. Бумага № 1. Печать высокая. Гарнитура литератур-
ная. Печ. л. 5,75. Усл. печ. л. 9,7. Уч.-изд. л. 8,9. Цена 65 коп. Тираж
4000 экз. Заказ № 460. ТП 1980 г. Тувинское книжное издательство,
г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57. Типография Управления по
делам издательства, полиграфии и книжной торговли Совета Министров
Тувинской АССР, г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 1.

0—7—4—3

121—170+03+M133

0—7—3—3

© Тыванын ном үндүрер чери, Кызыл, 1980.

ЛЕНИННИҢ ЧЫРЫТКЫЛЫГ ОРУУ-БИЛЕ

Салим СҮРҮҢ-ООЛ

ЛЕНИН-БИЛЕ КАДЫ

Орук демдегелелдери

1

Апрель 22 — совет улуска, бүгү делегейниң депшилгелиг кижитөрөлгетенинге улуг байырлал. Ленинниң төрүттүнгөн хүнү ыңайлаан тудум, чылдар улаштыр-улаштыр эрткен тудум баштыңчының чырыткылыг ады кижилерге улам-на чоок апар чыдар, чүгө дээрге В. И. Ленин В. Маяковскийниң бижээни ышкаш, «эң-не кижизиг кижит». Чүгө дээрге Ильич бодунуң бүгү чуртталгазын күш-ажылчы кижилерни хостаарының, оларга аас-кежиктиг ийитилелди тургузуп бээриниң херээнге тураскааткан. Ынчангаш Ленинниң херээ-даа, ады-даа өлүм чок, ынчангаш В. И. Ленинниң чуртталгазы, ооң ажил-чорудулгазы-биле холбашкан чер бүрүзү бистерге эргим болгаш чоок.

Кажан-бир оран дүвү, төптен хөлчөк ырак деп санадып турган Шушенское амгы хүннерде шынап-ла эң чоок апарган. Чаартынган, чалыткаан Сибирь ам депшилгениң дээди чадазын четкен. Мында хоорай чаптылган, дээрде шаштыккан хоорзаларлыг заводтар, фабрикалар, электри станциялары туттунган. Олар болза XIX чүс чылдың төнчүзүндө XX чүс чылдың бүдүүзүндө чурттуң келир үезин баш бурунгаар көргөн улуг угаанныг кижиге эң эки тураскаал болуп турар.

«Чээрбиги чүс чыл, сени, Ленин, он тоску чүс чылдың дүвү-хадын өттүр көргөн» деп сураглыг шүлүкчү С. Щипачев бодунуң «Шушенскоеде бажың-чыгаш» деп шүлүглелинде бижээн.

Красноярск край девискээр талазы-биле деңнел чок делгем. Ооң мурнуу кызыгаары Тыва-биле кызыгаарлаш, соңгу кызыгаары Соңгу-доштуг океанда үскен. Крайның составында Хакас автономнуг область, Соңгу чүкте автономнуг ийи округ, бежен беш район бактаап турар. Ында чурттакчы чоннуң саны 3 300 000 ашкан. Крайның эң-не мурнуу чүгүндө, Минусинск дүжүлгээнде, Саян эдээнде Шушенское районнуң девискээри чаптылып чыдар. Шушенское суур (ам хоорай) — совет кижилерге ыдыктыг черлерниң бирээзи. Аңаа болгаш ооң чоок-кавызы хоорай, суурларга В. И. Ленин барык үш чыл дургузуңда чурттап, шөлүлгениң чылдарын эрттирген.

В. И. Ленинниң төрүттүнгөн хүнүндөн бээр 110 чыл оюнга Коммунистиг партия, бистиң чурт, совет улус шагда-ла белеткенип эгелээн. Бо ажылга чүгле бүдүрүлгө черлеринде ажылчын ангы эвес, чүгле хову-шөлдерде тараачыннар эвес, а чогаадыкчы ажылдакчылар база боттарының үлүүн кириштирер дээш ажыдап кирипкен.

Совет чогаалчылар — бистиң чуртувустуң чогаадыкчы интеллигенциязының эң улуг отрядтарының бирээзи. Бистиң шүлүкчүлөривис, прозачыларывыс, драматургтарывыс, очеркистеривис, публицистеривис Ленинниң намдар-төөгүзүңгө, революсчу ажыл-чорудулгазыңга, ооң Россияга маркисчи партияны тургузар дээш демиселинге, ооң чоок эш-өөрүңгө тураскааткан хөй-хөй чогаалдарын бижээн, он-он киночуруктарны тургускан. Оларны ынча деп санаары берге, харын-даа болдунмас. Черле ынчаш совет чогаалчыларда Ленин дугайында, кижитөрөлгөтөнгө ооң чедирген ачы-дузазының дугайында, ооң идеяларының салдарының дугайында бодунуң сөзүн чугаалаваан кижит чок. Безин чадаарда бистиң тыва чогаалчыларны ап көрүңер. Ленин темазы тыва чогаал

тургустунуп келген чылдардан эгелээш, кол темаларның бирээзи болуп артпышаан турар. С. Сарыг-оолдуң «Ленин хүнү», Б. Хөвөнмейниң «Дириглерден дириг», С. Токаның «Араттың сөзүндө», К. Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хеминде» болгаш өске-даа чогаалчыларның чогаалдарында Ленин башкының омур-хевирин чуруп көргүскенин номчукчулар билир.

Ленинниң төрүттүнген хүнүндөн бээр чылдар шынап-ла шуужуп эртип турар. Ленин дугайында чогаалдар чыл санында көвүдөп орар. Ынчалза-даа Ленин өлүм чок, Ленин ам-даа дириглерден дириг. Ынчангаш литературага болгаш уран чүүлге Ленин темазы мөнгө, төнчү чок. Ооң ужун совет чогаалчылар ол теманы улам сайзырадыр, ханыладыр хүлээлгелиг. Мону барымдаалаш, ССРЭ-ниң Чогаалчылар Эвилели СЭКП Красноярск крайкому-биле кады Шушенское «Ленин-биле кады, Ленинниң оруу-биле» деп аттыг Бүгү-эвилелдин чогаалчыларының чогаалдыкчы конференциязын сентябрь 4-тен 12-ге чедир Ленинниң төрүттүнген хүнүндөн бээр 110 чыл оюнга тураскаадып эрттирген.

Аңаа Тыва АССР-ни төлээлеп 8 кижини составтыг делегация чораан (С. Сарыг-оол, К. Кудажы, Ю. Кюнзегеш, Д. Куулар, М. Хадаханэ, А. Каңзай, М. Сарыг-оол база бо одуругларның автору). Сөөлүндө билдингени чүл дээрге, Шушенскоеге эң чоок республика боорга, ынчанган боор, бистиң делегациявыс Москва, Ленинградтың литераторларының соонда база бир улуг делегация болган. Ол дугайында ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинге, ылаңгыя партияның Красноярск крайкомунга өөрүп четтиргенивисти илереткен бис.

Сентябрь 4. Сыылаар чалгынның ЯК-40-де саадаар чүү деп. Хүн-даа аяс. Саян кырынга шокар булуттар кезек када соовусче чылып эртип, бажында ак богаалыг сүүр-сүүр кожагарлар бирде көстүп, бирде чидип турза-турза, үр-даа болбаан, шак-даа четпээнде, Абакан аэродромунга хондувус. Бистерни СЭКП Хакас обкомунун төлээлери машина-балгаттыг уткуп

алган. Бистер оон-моон келир хамык-ла делегацияларны мурнапкан болган бис. Ынчангаш үш шак хире манаар ужурга таварыштывыс. Ол аразында бистер Абакан хоорайның төвү чедип, аалчылар бажыңыга бичии дыштандывыс. Чамдыктарывыс харын-даа чоок-кавыда улуг-улуг магазиннерге кирип четтигипкен. А кежээкиниң 4 шакта база катап аэропортка аппарган. Үр болбаанда ТУ-114 кээп хонду. Ол болза найысылалдан үнген тускай рейс. Ооң-биле Москваның, Ленинградтың, барыын таладан келир бүгү-ле эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның, чамдык крайларның болгаш областарның чогаалчылары келген. Оларның хөйү-даа кончуг, самолёттуң мурнуку, соңгу эжиктеринден үнүп турда төнмес: оларның аразында сураглыг совет чогаалчылар В. Катаев, Б. Полевой, В. Озеров, Б. Ласкин, Ю. Рытхэу дээш оон-даа өскелер. Оларның-биле кады — социалистиг чурттарның — Болгарияның, Венгрияның, Вьетнамның, ГДР-нин, Моолдуң, Польшаның, Румынияның, Чехословакияның чогаалчыларының төлээлекчилери.

Өөрүшкүлүг ужуражыышкыннар, дыңзыг хол тудушкуннары. Пионерлер аалчыларга чечектер тудускан, а Хакасияның төлээлери хлеб-дус сунуп бараалгаан. Ооң соонда хөй-ле машиналарга, автобустарга олурупкаш, чоруувус улап чорупкан бис. Ол минутада кижии бүрүзүнүң сагыжындан «Шушенское. Ленинче!» деп сөстөр ыравайн турган.

Шушенскоеге кежээликтей четкен бис. Аңаа баарывыс мурнуу чарыында районнуң удуртур ажилдакчылары, ажилчы чоннарның төлээлекчилери база-ла хлеб-дус сөңнеп, пионерлер чечектер тутсуп уткуп алган. Харын-даа кыскажак концерт-даа көргүскен. Ол бүгү Думная дээр дагның кырынга болган. Ында В. И. Ленинге тураскаал-обелиск бар. Ленин Петербургтан үнгеш, 6000 ажыг километрни 81 хонуп чораш бо суурга чедип келген деп бижээн. Ус оруунда турар Знаменка суурдан Думная даа эгелээр. Оон чоорту дөвүнчүктеп бар-ла чыдар. Экскурсоводтун

тайылбыры-биле алырга, Думнаяны (бодал бодаар даг) деп адааны таварылга эвес. Шаанда аъттыг, азы терге, шанактыг олап Шушенскоеже ашкан кижилер дөш өрү дүрген чоруй албас болганда, хөй бодал бодаар турган. Ындыгларның бирээзи — В. И. Ленин.

Даартазында, эртенги чем үезинде, доктааганы-выс «Турист» деп алды каът аалчылар бажыңынын улуг залыга районнуң даргалары-биле ужурашкан бис. Партия райкомунуң бирги секретары Шушенскоениң эрткен үезин болгаш амгы үезин биске таныштырган.

Шушенское суурну XVIII чүс чылдың эгезинде казак шериглер сууру кылдыр үндөзилээн. Чогум кайы чылдаазы билдинмес. Аңаа чоруп турган сураглыг аян-чорукчу, Россияның Эртемнер академиязынын кежигүнү Петр Палас «Шуша суур шыырак амыдыралдыг тараачын 26 өрегеден, база казак 5 бажындан тургустунган» деп бодунуң демдегледелинге бижээн.

В. И. Ленин ол суурга 1897—1900 чылдарда чурттап, барык үш чылды анаа эрттирген. Ол кээп турда, суур кандыг турганыл? 1897 чылдың июль 19-та Мария Ильиничнага Владимир Ильич мынча деп бижээн: «...Суур улуг-дур, дыка хирлиг, довурак-доозуннуг элээн каш кудумчуларлыг... сад аймаа, черле үнүш аймаа чок. Суурну долгандыр мал өдээ төп каан, ону мында хову-шөлчө үндүрбес, а суур кыдыыга төп каар чүве-дир... Суурнуң мырыңай кыыында — ам хөлчөк сыыгап калган Шушь деп хемчигеш...»

Ол үеде Шушенское төп черлерден ырак, орук-чирик чок ээн тайга эдээ турган. Ынчангаш хаан чаззаа ону «шөлүлгеге дыка тааржыр чер» деп санааш, олчө «күрүнеге удур кем-херек үүлгеткен» кижилерни шөлүп турган. Маңаа декабристер-даа, поляк тура халыкчылар-даа, народниктер-даа, социал-демократтар-даа шөлүлгениң кадыг-бергезин эрттиргеннер.

Октябрь революциязы тиилээн соонда, Совет эрге-чагырганың чылдарында, ылаңгыя В. И. Ленинниң

төрүттүнгөн хүнүндөн бээр 100 чыл ою-биле холбаштыр суурну чаагайжыдар, хоорайжыдар, ону улуг баштыңчыга ёзулуг көрүштүг тураскаал кылыр дугайында СЭКП ТК-ның болгаш Совет чазактың доктаалының соонда Шушенское таныттынмас кылдыр чаартынган. Шушенское бөгүн — тудуг шөлү. Эрги казанактар орнунда 100 квартираларлыг беш каът бажыңнар турупкан. Делгем класстарлыг, спорт залдарлыг школалар, В. И. Ленин болгаш Н. К. Крупская аттыг көдээ ажыл-агый техникуму, Культура бажыңы, садыг-магазин, эмнелге, аалчылар бажыңнары, аэродром, автовокзал, хем вокзалы... Кол-кол кудумчулар дооза асфальтаттынган. Чер бүрүдө—чечектер, ногаан ыяштар, ногаан шыктар, бургт дээр довурак чок. Суурнун чурттакчылары 15 муң ашкан.

Шушенскоеже харлыг кыжын, изиг чайын он-он, чүс-чүс муң кижилер шууштур-шууштур чоруп турар. Бистин делегациянын кезигүннеринде ол суурга моон мурнунда чорбаан кижичок, а чамдыктары ийи-үш-даа катап чоруп каапкан. Ынчалза-даа Шушенское бодунуң өзүлдези-биле, бодунуң чаражы-биле, бодунуң тураскаалдыг черлери-биле кижичи бүрүзүн кажангызындан-даа артык сонуургаткан. Мында эн-не көрүксенчиг, сонуурганчыг черлер Ленинниң ады-биле холбашкан.

Шушенскоеге барган кижичи В. И. Ленинниң чурттап, ажылдап турганы бажыңнарже далажыр. Владимир Ильичиниң төрүттүнгөн хүнүндөн бээр 100 чыл болган оюн таварыштыр музей-заповедник ажыттынган. Ону «В. И. Ленинниң Сибирь шөлүлгезиниң музей заповедниги» деп адаан.

Советтер бажыңының он талазында шаандакы бажыңнар кожа-кожа тургулаар. Оларның саны 29. Ленинниң чурттап, үнүп-кирип турган бажыңнары ол. Ам оларны долгандыр херимнээш, чаңгыс аай комплекс, музей-заповедник кылып каан. Оларның тус бүрүзү Ленинниң ады-биле холбашкан. Болардан XIX чүс чылдың төнчүзүндө, XX чүс чылдың эгезин-

де Сибирьниң ортумак-даа, шыдалдыг, яды-түрең-ги-даа тараачыннарының амыдыралының байдалын, эдилеп турган эт-севин, дериг-херекселин көрүп болур.

Ленин баштай тараачын А. Д. Зыряновтуң бажыңыга туруп алган. Хөй өрээлдин эң-не бичизинге Владимир Ильич 1897—1898 чылдарда чурттаан. Ында ыяш орун, стол, дөрт сандай болгаш номнар салыр полкалар — Ленинниң эдилеп турган эт-севи ол-ла. А 1898 чылдың май 7-де Н. К. Крупская авазы Елизавета Васильевна-биле чедип келген. Ооң-биле холбаштыр Петрованың бажыңынче Владимир Ильич көже берген. Ам ында — база Ленинниң музей-бажыны. Ленин Зыряновтуң бажыңыга кирериниң мурнунда «күрүнеге удур кем-херек үүлгеткен» политиктиг шөлүткеннерни кадарып, хайгаарап турган кара-бажыңга (острог) киргеш, чедип келгенин демдегледип алган. Оон соңгаар хүннүң-не аңаа барып, мында мен деп айыткап каар, чок болза ыңай-бээр баар — селгүүстээр, аңнаар-куштаар дээнде, урядниктен чөпшээрел алып турган. Ам ол аажок бедик херимниг кара-бажыңны ынчаарда турганы хевээр кылдыр катап тургузуп каан. Музей-бажыңнарда Ленинден аңгыда, ооң-биле кады шөлүлге эртирип турган эш-өөрүнүң — Г. М. Кржижановскийниң, А. А. Ваневтиң, В. В. Старковтуң база Н. К. Крупскаяның болгаш оон-даа өскелерниң чурук-хөрүүн асқылаан.

Кежээликтей суурда Ленинниң тураскаалыңга чечектер салып, ооң чогуунга «найыралдың аллеязын» ажыдарыңга тураскааткан митинг болган. Аңаа украин чогаалчы Б. Олейник, болгар чогаалчы Васил Колевский болгаш өскелер-даа чүве чугаалады. Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Б. Полевой аңаа турган 120 чогаалчының сеткил-бодалын мынчаар илереткен:

— Бистер бо ыдыктыг черге база катап мөгеер, база катап хол-будувус-биле дээп алып, ооң ачызында Ленинниң омур-хевирин чогаалывыска чуруп көр-

гүзеринге эргежок чугула чүүлдерни тып алыр дээш келген бис...

Аңаа бистен С. А. Сарыг-оол тураскаалга боодал салырынга киришкен. Ооң соонда 100 ажыг чаш хадыларны, хадыңнарны олурткан бис.

2.

Сентябрь 6. Бистерни Шушенское, Минусинск, Ермаковское районнарынче үш бөлүк кылдыр үлөпкөн. Ол черлер база-ла Ленинниң ады-биле холбашкан. Бистер, тывалар Ермаковское районга чораан бис. Ленин ол суурга чаңгыс эвес катап чораан. Аңаа ооң эштери Лепешинскийлер, Ванеетер шөлүлге эрттирип турган. Ленинниң төрүттүнгөн хүнүнден бээр 100 чыл оюн таварыштыр ында Шушенское музей-заповедниктиң филиалы ажыттырган. Тураскаалдыг черлерни, бажыңнарны, Ванеетини хөөрүн (ону хөөржүдүп турда, Ленин аңаа чүве чугаалаан) көргенивис соонда, район иштинге ужуражыышкыннар кылыры-биле бисти база дөрт чарыпкан. Сес кижии-ийи кылдыр чарлы берген бис. Бистин бөлүк (ооң иштинде М. Хадаханэ база мен) Щетинкин атыг совхозтуң сүт-бараан фермазынга чораан бис. Суурнуң адын Новая Полтавка дээр болду. Шагшаанда Полтава губерниязындан яды тараачынар көжүп келгеш, аңаа чурттай берген чүве-дир. Оларның дыка хөйү ам-даа украин чаңчылын салбаан. Бажың бүрүзүнүн чанында — чимис аймаа, янзы-бүрү чечек, тарымал тоорук, ары чигири, кукуруза. Хаван азыраары албан. Чугаазы-даа украин аянынг... Мен дугайты мооң мурнунда дүлүп каан кукуруза амзап чорбаан кижии мен. Аңаа бир Шиян деп фамилиялыг пенсионерниң бажыңыга шайлап ора, ол чемни чидим. Магалыг-ла чем чүве-дир!

Бистерни партия райкомунуң ийиги секретары Г. Н. Виноградов үдеп чораан. Мооң мурнунда «Горно-Саянский» совхозка (Уска) директорлап турган. Тываны дыка эки билир болду. Хлеб-дус-биле бисти баштай-ла уткуп алган кижии — ферманың эр-

гелекчизи Н. Ф. Магда — Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, Берлинни алырынга киришкеннерниң бирээзи. Дайынчы-даа, күш-ажылдың-даа орден-медальдары хөрек сыңмас. Ленин орден база бар. Ол база-ла Тывага чоруп турган. «Тиилелге» совхозунга, боттарының мал чеми чедишпес боорга, саваң белеткеп, бир чылын дыка үр болган мен дээр болду.

Бир сонуургаан чүвем: ол суурда кудумчулар ат чок. Суур улуг, кудумчулар хөй. Бо кандаай чоор деп, көдээ Совет даргазындан айтырарымга, ооң херээ чүү боор, бистер бот-боттарывысты, кымның кайда чурттап турарын билчир бис деп харыылаан. Чогум утказын билбедим.

— Совхоз сүт-эът бүдүрер угланышкынныг. Бо ажыл-агый сүт планын күүсетпес болза, район кажан-даа күүсетпес — деп, В. Викторов чугаалады. Ынчангаш бо ферманың 22 саанчызы Ленинниң 110 чыл оюнга алдар кылдыр инек бүрүзүнден 3000 килограммдан эвээш эвес сүттү саар деп хүлээлге ап, чарыштың эгелекчилери болганнар.

Суурга келгеш, Ада-чурттуң Улуг дайынынга өлгеннерниң тураскаалынга чечек салган бис. Ында 95 кижиниң адын чыскаан. Оларның аразында — Кызылда делгерээн аттар! Кабак, Магеря, Скрыль... Сонуургаарывыска, Тывада бистиң черден улустар эңмежок, ооң иштинде Совет Эвилелиниң Маадыры Кабак база бистиң киживис дижир болду.

Ооң соонда Найыралдың аллеязынга клён деп ыяштар олурткаш, клубка ол черниң чурттакчылары-биле ужуражышкын кылган бис. А кежээ хадылыг арыг иштинге одаг кывыскан. Аңаа музыка, каткы-хөг, ыры-танцы диңмиреп турган.

Сентябрь 7 биле 8 биске эн-не күженишкинниг хүннер болган. Ол хүннерде Шушенскоениң Культура бажыңыга хуралдап эрткен бис. Аңаа чүгле Совет Эвилелиниң чүк бүрүзүнден келген чогаалчылар эвес, Красноярск крайның партия, совет, комсомол, культура ажылдакчылары база киришкен.

Чогаалчыларның болгаш критиктерниң В. И. Ленинниң төрүттүнгөн хүнүнден бээр 110 чыл оюнга тураскааткан Бүгү-эвилел чогаалдыкчы конференциязын ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң секретары В. М. Озеров эге сөзү-биле ажиткан. Ооң соонда СЭКП Красноярск крайкомунуң бирги секретары П. С. Федирко чүве чугаалааш, крайның ажылчы чоннарының Совет эрге-чагырганың чылдарында, партияның XXV съездизиниң шиитпирлерин күүседир дээш амгы үеде ап чорудуп турар хемчеглерниң дугайын бистерге сонургаткан.

Бистиң чуртувуска лениниана Октябрь революциязы тиилээниниң соон дарый тургустунуп эгелээн. Ылаңгыя хоочун салгалдың чогаалчылары М. Горький, В. Маяковский, В. Катаев, Н. Погодин, В. Вишневский, С. Щипачев, А. Твардовский, А. Коптелов, М. Шагинян, М. Турсун-Заде болгаш оон-даа өске он-он, чүс-чүс чогаалчылар, шүлүкчүлөр, драматургтар, кинематографистер аңаа улуг үлүг-хуузун киирген. Сөөлгү чылдарда бүгү-ле республикаларда аныяк салгалдың чогаалчылары база-ла ол теманы күзелди-биле сегирип ап, улуг ажылды кылып турар. Ол дугайын совет литературада болгаш уран чүүлде Ленинниң овор-хевиринге тураскааткан бодунуң илеткелинге Горький хоорайдан келген, философия эртемнериниң доктору, профессор В. И. Баранов чугаалаан.

Ленин темазын чугаалажып көөрү ийи хүн үргүлчүлөп, аңаа 25 оратор санал берген. Чүве чугаалаан кижини бүрүзү баштыңчының овор-хевири чечен чогаалдың чогаалдарын дамчыштыр миллион-миллион кижилерге чылдан чылче улам-на чоок, улам-на эргим апар чыдарын улуг өөрүшкү-биле демдеглеп турган. Совет литератураның чогаалдары 76 дылда бижиттинип парлаттынып турар. Мынчап көөрге, лениниана 76 аймак-сөөк улустарда бар болуп турар.

Бистиң чуртувуста бүгү-ле чүүлдер Ленинниң ады-биле кылдынып турар. Канскиниң хөвөң-саазын комбинадының аргыкчызы, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Н. М. Веселькова ол бодалды мындыг

сөстөр-биле илереткен: «Ленинниң нүүрү-биле Стаханов чаңгыс ээлчегде 14 норма күүсеткен. Виноградова угбашкылар база-ла ооң ады-биле рекордту тургускан. Мен дугайты 19 станокка ажылдаар тургаш, ам 80 станокта ажылдап тур мен. Онгу беш чылдың эрткен үш чартык чылында 13 чыл планын күүсеттим. Ленинниң 110 чыл оюнга чедир 15 чыл планын, азы үш беш чылды күүседир мен».

Ленинниң чагыгларын күүседир — совет кижиги бүрүзүнүн хүлээлгези. Бүдүрүлгедө, көдээ ажыл-агыйда — улус ажыл-агыйының бүгү адырларында мурнакчы кижилер дугайын бижиири — чогаалчы бүрүзүнүн хүлээлгези. Ынчалза-даа бир эвес чогаалдың мөзүлүг маадырларының ажыл-херээн Ленинниң ады-биле холбаар дээр болза, Владимир Ильичиниң намдар-төөгүзүн, ооң кижизиг аажы-чаңын кончуг эки билген турар ужурлуг.

— «Ленин-биле кады, Ленинниң оруу-биле» деп аттыг чогаалдыкчы конференцияны Шушенское эрттирип турарывыс таварылга эвес. Ленинни база катап эки билип алзын, моон соңгаар ооң дугайында чогаал бижииривиске, дуза болзун дээш мында чыылган бис — деп, В. Озеров эге сөзүңгө чугаалаан.

Ленинни эки билир дизе, хөй ажылдаар апаар. Маңаа, Тывага, ээп келгеш-даа, Саша Панюков дээр бичии оолду сактып кээр-дир мен. Ол болза Ермаковск районун девискээринге биске экскурсовод бооп чораан. Он сес хар четпээн, он класстың өөреникчизи оол чүве-дир. Ол хиреде ооң Ленин-биле холбашкан тураскаалдыг черлерни, ооң кады ажылдап чораан эш-өөрүнүн дугайын билерин пат кайгаан бис. Шуут шээжи! Кижиги бүрүзү Ленинни ол дег билер болза, ынчан эки чогаал үнер дийин!

Ленин темазы төнчү чок, моон соңгаар-даа хөй-хөй чогаалдар тургустунар апаар. Ооң-биле холбаштыр чамдык санал берген эштер кичээндириглерни база кылган. Чижээ, Р. Саакян (Армения): «Ленин дугайында багай шүлүктөр — ол болза Ленинге багай тураскаал» — деп чугаалаан. Ф. Таурин Ленин

дугайында бижээн чогаалдарда факт-барымдаалар кончуг шын-даа болза, ханы бодалдар чок бооп турарын айыткан. Ол ышкаш элээн хөй ораторлар чүве-ле болза Ленинниң адын чогаал бүрүзүнге киирер дээр күзелди шын эвес деп санаан.

Конференцияга чүгле совет чогаалчылар эвес, социалистиг чурттарның чогаалчылар организацияларының төлээлекчилери база санал-оналын солушкан. Олар Ленинниң херээниң, ооң идеяларының бүгү делегейде тиилеп турарын боттарының чурттарының чижээнге айытканнар. Вьетнам чогаалчы Нгуен Ван Бонг мынча дээн: «Шаанда Вьетнам социалистиг эвес-даа турда, «Россия», «Ленин» деп ийи сөс биске черле билдингир турган. Ам бисте лениниана тургустунган. Ленин дугайында баштайгы очерктерни Хо Ши-мин бижээн. Лениниана — тайбың болгаш депшилге дээш демисел-дир».

Шушенскоеге болуп эрткен чогаадыкчы конференция чогаалчыларның Ленин темазынга ажилдарынга чугаажок улуг дузаны чедирер. Ам чогаалчы бүрүзү саазынны мурнунга салгаш, демир-үжүктү туткаш, «Ленин деп сөстү бижиптериниң мурнунда, дыка-ла үр боданганы дээре боор. Чүге дээрге, бистерден үе ынчаар негеп турар.

3

Шушенскоеге чоруп турганывыстың сөөлгү хүнүнде, сентябрь 9-та, Саян-Шушенск ГЭС-че аян-чорук кылырынче чалаткан бис. Эки-даа хүн таварышкан. Ооң мурнунда хүннерде, тайга эдээ, дүжүлгек чер болгаш ындыг бе, Шушенскоеге, эртенниң-не туман, өл-шык турар чүве. Оон мүн-не аязы бээр. Ол черниң чурттакчылары «Силер кээриңерниң мурнунда он беш хонукта бүргеп, чаап турду. Силер-даа келген, кудай-даа аяскан. Хүннү силер эккелдиңер. Сиген белеткээр, тараа ажаарда амырадывыс» дижип, хөлчөк өөрүп турганнар. Москвадан келген эштер хүннү бис эккелген бис деп мактанганнар. Чадавас. Ынчал-

за-даа хүн кайы чүктен үнерин утпаза эки деп оюн-баштак-биле бистер оларга харыылап турган бис.

Шынап чок дээн аяс хүн болган. «Заря»-7» деп теплоходка олурупкаш, Сибирийн эң улуг күчүтени — Енисейниң — Улуг-Хемниң чалгыгларынга уткуштур хемни өрү өскепкен бис. Саяногорскиге чедир 86 километр эртер ужурлуг бис. Хем уну-биле, ылаңгыя моң мурнунда чорбааның черлер-биле экскурсия, аян-чорук кылыры черле солун. Улуг-Хем унунда чурттап турар кижиге ындыг боор, ында Енисейни көөрге, бистиң Тывада хевээр-ле: шил дег кылаң, мөөп чыдар саарыглар, чүгле ол кавыда Улуг-Хем бистиңдээзинден дыка алгый берген, арай оожум апарган ышкаш. Теплоход Саян сыннарынче углапкан тутсуп-ла орат, а хемниң ол-бо талазында кужак четпес хадылар, шивилер, ак-ак хадыннар шывараңайнып эртип, хем ортузунда дыдыраш-дыдыраш, ногаан ортулуктар оруунга таваржып, оң-даа, солагай-даа таланда көстүп кээп, соонда артып каап турдулар. Ол черлерниң чаражын! Олар-биле кады бир таланда бир суур, бир таланда өске суур көстүп эртер. Суурлар мында элээн хөй: Горево, Каптырево, Очуры, Новопокровка, Майна... Каптырево суур Шушенскоедан он сес километр черде турар. Шушенскоеда В. И. Ленинниң музей-заповеднигин чаартып кылыры-биле эрги аңмаарларны, өске-даа тудуг аймаан оортан сөөртүп эккелген. Ынчангаш ол суур улуг баштынчының тураскаалын мөңгөжидеринге бодунуң улуг үлүүн кириген дугайын экскурсовод биске тайылбырлап чораан.

Бо черлер, Улуг-Хемни хаажылаан дүжүткүр шөлдер, кайгамчык чараш даглар, олардан аккан хөй санныг хемнер, шаг-шаандан кижилерни боттарыңче хаара тудуп келгеннер. Оларның сураа — дамчыыр чугаа — медээлер, кажан чүве ийик, Украинаның, Белоруссияның чер чок тараачыннарынга четкен. Ооң ужурундан Саян дагларындан аас-кежиң дилээн кижилер өскөн-төрээн черлерин каггаш, муң-муң километр черни кежилдир бээр көжүп келгеннер.

Оларның ачы-үрези, салгалы ам-даа мында чуртта-вышаан, бо черлерниң ээлери апаргылаан. Үе-дүптүн суурларының бирээзин Означенное дээр. Чээрбиги чүс чылдың эгезинде ол сууржугашка чүгле 60 өреге санаттынып турган. Ол суурга бир дугаар бажың 1830 чылда туттунган чүве-дир. Ол суур ам Сибирь-ниң эң аныяк, эң чараш хоорайларының бирээзи — Саяногорск хоорай апарган.

Саяногорск — онгу бешки чылдың чажыды. Шагшааның суурунга чаа амыдыралды Саян-Шушенск ГЭС-тиң тудугжулары бергеннер. Ол болза Улуг Октябрьның 50 чыл оюн демдеглээриниң бүдүүзү. Ынчан Означенское суурга баштайгы улуг бетон бажыңның таваа салдынган. Бөгүн Саяногорскиде чаңгыс эвес, а элээн хөй микрорайоннар туттунган, ооң иштинде чурттакчыларның амыдыралыңга бүгү-ле эргежок чүүлдерлиг Черемушка деп суур база бар. Ол суурдан Саян-Шушенск ГЭС-тиң тудуу каракка көстүп кээр. Сактырга, Улуг-Хемниң суун эрттирер дээш, Саянның ында кызааланы берген кашпалы ийи талазындан кедээрлей берген ышкаш. Саян-Шушенск ГЭС-тиң 240 метр бедик плотиназының туттунуп турар чери бо.

Саяногорскиге, Красноярскиниң өске бүгү черлеринге ышкаш, бистерни хөлчок чылы-биле хүлээп алган. Ооң соонда ында ажылдап турар ажылчын чурукчулар Карпов биле Щербининниң ГЭС-тиң тудугжуларының хүн-бүрү ажыл-ижинге тураскааткан чуруктарының делгелгезин улуг сонуургал-биле көргөн бис.

Ооң соонда «Энергетик» аттыг хөлчок чараш Культура бажыңыңга ужуражылга болган. Аңаа хоорай Советиниң даргазы Бугаева биле ГЭС тудуунуң начальниги Садовский чүве чугаалаан. Хоорайның чурттакчылары ам безин дыка көвүдээн, 1985 чылда 75 муң чедер, а ооң соонда 100 000 четкен турар ужурлуг.

Тудугнуң начальниги Станислав Садовский — ажык карактарлыг, аяңныг арынныг, алыс боду хөглүг, кижини ортузу четпээн хире аныяк эр «ГЭС-ти

ленинградчылар — инженерлер төлевилээн. ГЭС-ти бүгү чурт тудуп турар. Мында 40 ажыг аймак-сөөктерниң төлээлери ажылдап турар. ГЭС-ке дериг-херекселдерни чурттуң чүс-чүс бүдүрүлгелеринден колдуунда-ла ленинградчылардан ап турар» деп дыңнатты.

Бодунуң чугаазын ол мындыг сөстөр-биле дооскан:

— Бистерге, саяногорскилерге, Ленинниң ады, ооң бо черлерге чоруп турганы канчаар-даа аажок улуг ужур-дузалыг. ГЭС-тиң тудуу-даа ленинчи чагыглар-биле туттунуп турар. Мооң ужурунда бистин кижини бүрүзү бодувустун харысалгавыс дугайын утпайн турар бис. Мооң ужурунда биске өртектен дөңгүп ажылдаар кижини турбас. Ооң ачызында Енисейниң суун кончуг чедимчелиг бооган бис. № 1 агрегатты хуусаа талазы-биле Усть-Илимге азы Красноярск ГЭС-ке бодаарга, ушчок дүрген ажыглалга киирген бис. Ам № 2 агрегатты белеткеп тур бис. Ындыг агрегаттар шупту 10 болур. А агрегат бүрүзүнүн күчүзү 640 муң киловатт. Ону 10-биле көвүдөдип көрүңер даан, чеже боор-дур — 6 миллион 400 муң.

Енисейниң — Улуг-Хемниң күжү шынап-ла улуг. Ынчалза-даа Улуг-Хем совет кижилерге чагыртып, холга дүжүп берип эгелээн. Красноярск ГЭС-тиң шагда-ла ажыглалга киргенин билер бис. А Саян-Шушенск ГЭС-тиң баштайгы агрегаттары база-ла чиик өртектиг электроэнергияны берип эгелээн.

Совет Эвилелиниң Коммунисттик партиясы, СЭҚП-ниң XXV съездизи чурттуң чөөн талакы районнарынын, ылангыя Красноярск крайның экономиказын дүрген хөгжүдөрүн төлевилээн. Саян-Шушенск ГЭС ону барымдаалап туттунуп турар. Ол болза делегейде эң-не күчүлүг ГЭС. Ооң энергиясы чуртта база бир эң улуг дээн Саянның девискээр-бүдүрүлгө комплекзин ажыглалга киирер, чаа-чаа хоорай-суурларга энергияны бээр, көдээ ажыл-агыйны электрижерин көвүдөдир.

Саян-Шушенск ГЭС-тиң тудуу — чурттуу электрижер дугайында Ленинниң айтышкыннарынын

амыдыралда боттанып турарынын херечизи-дир. ГОЭЛРО планын төлевилеп турда безин Ленин Сибирьни электрижидер дугайын утпайн турган. В. И. Ленинниң «Коммунизм — ол дээрге Совет эрге-чагыргага бүгү чуртту электрижидерин каттыштырганы» болур деп бүгүдеге билдингир сөстери бо хүннерде бистиң Сибирьде херек кырында калбаа-биле боттанып турар.

Саян-Шушенск ГЭС-тиң тудуунга чораанывыстан бистиң кижини бүрүвүске чаа-чаа бодалдар төрүттүнген. А анаа болган ужуражышкышнар, анаа көргөн-билген чүүлдер кажан-даа сагыш-сеткилден ыравас. Бистер Улуг-Хемивисти доора дуглапкан бетон плотинаны көргөш, дыка магадап турдувус. Ооң узуну безин 300 метр. Бистер 220 метр бедиктен олче харап турдувус. Доо, хем дүвүнде, Енисейниң үттеринден аттыккан суунуң даажы ол хире бедикте кижилернин кулаан дуглап, чанында турган экскурсоводтуң чугаазын безин кижиге дынналдырбайн баар чорду.

Культура бажышынга ужуражышкын бооп турда, тудугнуң начальниги С. Садовскийден «Силерде тывалар ажылдап турар бе?» деп айтырган мен.

— Бо болза тыва чер-дир. Тывалар Чаа Шагаан-Арыгда-даа, Чаа Чаа-Хөлде-даа ажылдап турар. Мында-даа бар. А далай — тыва далай болур — деп харыылаан. Дыка-ла өөржүк мен!

Степан САРЫГ-ООЛ

УЛУГ БАШКЫМ

Одум кыдыын долгандыр-ла көрзүмзе көөр,
Оон өске октаргай мээ дүн дег чорду.
Бөгүн менээ карак дуглаар бүргөг дүн чок.
Бөмбүрзектиң кыры шупту көстүп келген.

Орус не доруктурган буянный оол,
Оттуг чүрөк — чонга херел, мерген угаан
Ленин мээң — тыва чаштың улуг башкым,
Ийи караам чырыткызы, дыңнаар кулаам.

Торгу кылган хостуг, шевер индий кыстың
Тода өткүт күштүг ырын дыңнап тур мен.
Ленин мээң — тыва чаштың улуг башкым,
Ийи караам чырыткызы, дыңнаар кулаам.

Төвүт хуурак тракторлуг кур чер чарып,
Төөгүге дыңналбаан ыр чаңгылыг тур.
Ленин мээң — тыва чаштың улуг башкым,
Ийи караам чырыткызы, дыңнаар кулаам.

Араб чуртта хосталга дээш хүрештерниң
Акы-дуңма күштүг ырын дыңнап тур мен.
Ленин мээң — тыва чаштың улуг башкым,
Ийи караам чырыткызы, дыңнаар кулаам.

Ай-Хаан кызын кудалар дээр маадыр эвсс,
Анаа кижин чаяап салган Айны көрдүм.
Ленин мээң — тыва чаштың улуг башкым,
Ийи караам чырыткызы, дыңнаар кулаам.

Чоргаар күштүг Енисейим чырыын көргөш,
Шолбаннарның адааргалын көрүп тур мен.
Ленин мээң — тыва чаштың улуг башкым,
Ийи караам чырыткызы, дыңнаар кулаам.

Владимир СЕРЕН-ООЛ
ДИРИГ ЛЕНИН

Чамзы ирей назы дөгүп кырыза-даа,
Чазанмышаан,— хоочун дирткен тудугжу ол.
Чазак аңаа Москваның делгелге баар
Чалалганы хайырлапкан мындыг бооп тур.

Ирей өөрээш, чаштар ышкаш өрү шураан.
Ижин дооскаш, бажыңыга чанып келген.
Кады-кыраан — кадай-биле эмеглежип,
Хамык чүүлүн орук-суурга дөгөринген.

Хосталга дээш тулчуп чораан чылдарында
Хоочун өннүү — орус кижиге берген белээ —
Хоода турар Ильичиниң хөрек чуруун
Кончуг камныг чемоданнап шыгжап турган.

«Чуруктуу чоор, үрели бээр, каавыт» — деп,
Шугулдаксап кадайы аңаа чагып турган.
«Маспаалейде баштыңчының боду-биле
Барып көрүп, дөмөйлэейн» — деп ашак сөглээн...

Кара бажы агаргыже чурттап келген
Хайыралыг чери-биле байырлашкаш,
Солаңгылыг Москва баар өөрү-биле
Сорук кирген ирей күжүр аъттаныпкан.

Таңды сынның өвүр чары ажыт кирген,
Дангаар эртен Кызылга олар чедип келген.
Саян ажар билеттерин садып алгаш,
Чаңгыс хонук хоорайлап артар болган.

Паркка кээп хүреш көрүп хөлзөп тура,
Бак чаян бооп — ирей өөрүн чидирипкен.
Хайым чоннуң аразындан кайын тывар,
Кагып суксааш — газ-суглап базып турган.

Изиргенгеш, фонтан суунга каксы бээрге,
Ирейни улус кыжырып-даа турган дигир.
Чемоданда Ленинниң чуруун көргөш,
«Чеде бээр мен, баштыңчы» — деп сымыранган.

Кежээликтей кудумчулап базып орда,
Кедергей хөй улус шуушкан бажың турган.
«Кырган-ачай, билет өлдү, көрүп ал» — дээш,
Кыңчыктырбайн бир-ле уруг билет сунган.

Аймаан кырган айтырар чай тыппайн турда,
Амды уруг ажыт кирип чоруй барган.
Улус соондан бажыңга ол кирип келген.
Ужуру ам билдингир боор — театр-дыр ийин.

Көдээ чурттуг чазаныкчы бир-ле дугаар,
Хөгжүм-шииниң театрыңга киргени ол.
Озалдаксап келген-даа бол, дежурныйлар
Олудунга аппарып каар мындыг болган.

Шииде болган болуушкунга көрүкчү-даа
Синниккештиң ала-чайгаар чурттай берген.
Революсчу шериглерни көрүп ора,
Ирей күжүр аныяк шаан сактып орган.

Кызыл хоорай каш-ла борбак бажың турда,
Кызыл шериг командири турган кижини
Ол-ла хевээр көстүп кээрге, Чамзы ирей
Олудундан тура халааш, кый дээр часкан.

Канчангаштың көрүптөргө, башкы Ленин
Хаваа делгем, сегел салдыг көстүп келген.
Хамык улус адыш часкап уткуп алган.
Караанга ирей бүзүрөвейн, чоткулаан-даа.

Чугаалаза, Ленин мырыңай — суг-ла тыва.
Шуут тергинин, магалыг-дыр кылдыр бодаан.
«Угаанныглар угаанны боор улуг кижини —
Улустарның бүгү дылын билбейн канчаар!

Адыр, адыр! Хаан чазая шөлүптөргө,
А ол маңаа ырак эвес турган дижит.
Шуйга чоор бе? Угаанымның кончуун аа?»—дээш,
Шугулдаксап кожазындан айтырып-тыр:

«Шөлүттүрген, Ленин каяа туржук, оглум?
Шөлөөргөксеп: «Шушька»— деп каар мындыг болган.
«Аңаа тургаш тыва дылды билген-дир»— деп
Ашак бүдүү даап бодап олуруп-тур.

Ленин ам-даа дириг дээрзин бодап чордум.
Идегелим частырыг чок, шыны ол-дур.
Хайыралдыг баштыңчыны «мөчээн» — дептер
Қанчап диттип, ааска-даа эптежир чоор?

Қады келген өөрүм кайда барган ирги?
Халак-халак. Ленинни көрбестер-дир.
Баштыңчының холун тудуп мендилешсе.
«Партизан я, Чамзы» — деп аа сөглезимзе».

Чапсарлап аар медээ эткен. Улус хөлзээн.
Чамзы ирей чемоданчыын ажыткаштың,
Хоолап каан чуруун камныг чүлгүп-чүлгүп,
Хойлап алгаш, баштыңчыны дилеп үнген.

Чурук көрген кижилерже чардыкпайн,
Суксуннаар чер кожа турда, олче барбайн,
Ашак күжүр көжегелер арты-биле
Ажытталып, дилегзинип чоруп орган.

Көрүптерге, шериглер-даа, тараачыннар —
Көвей улус дыштанган бо олуруп-тур.
А Ленин ында көрүнчүкче көрүп алган,
Арны чазык, хевин чазап турар болган.

«Таптыг өйде таварлажып келген-дир мен.
Танныылдары мени тудуп албас ирги?
Чүү-даа болза — болзун кылдыр ирей бодааш,
Чүрээ дидим баштынчыже уткуй баскан.

Чеде бергеш, амыр-менди айтырарга,
Сеткил чымчак Ленин олче холун сунган.
Күжүр ирей ийи-холдап мендилешкеш:
«Күзеп чордум. Ам-на көрдүм. Магалыын!» — дээн.

Хажызында кара салдыг шериг кижі:
— Кандыг-дыр че? Солун-дур бе, кырган — диген.
— Кандыг дээр боор! Сонуургаар деп чүнер
боорлаан,
Кайгамчык-тыр. Артында-ла, Ленин — тыва.

Ленин олче хүлүмзүрээш, чугаа эрeп:
— Ирей кайын келгенил?— деп айтырып-тыр.
Аал-чуртун, ажыл-пжин, адын-сывын,
Алдын Москва чедер дээнин ирей сөглээн.

— Хамык улус кире берди, медээ хапты.
Канчап мында келген силер, кырган-ачай?
Дегийт дүрген олудунар ээленер — деп,
Дежурный девидедип туруп берген.

Хойлап алган чуруун ирей ужулгаштын,
Кончуг дүрген Ленинче суна каапкаш,
«Чамзы ирей Силер-биле душкан дээрзин,
Саадаар эвес, бижип бер»— деп дилей берген.

Кырган кижип кынчыктырбайн ээрежирге,
Кым-даа болза ындыг ыйнаан — бижип бергеш,
Кызыл өңнүг шынзылга дег саазын бээрге,
Кырган өөрээш, черге дегбейн ынай болган.

Душкан черге ирей чоргаар саадапкаш,
Туразында улай көрүп, олуруп-тур.
«Сени дилээш, түредивис, кончуунну» — деп,
Чектезе-ле, өөрү база ында болган.

Ши төнүп, хамык улус тарап турда,
Чидигленген маргылдаа-даа эгелеп-тир.
Чамзы ирей өөрүн каргап, сөглөп каапкан,
Шагдаа безин бүзүредип чадаан дижир.

Ленинин ойнап турган артист орта
Ийи-үш-даа четкеш, кырган бүзүрөвээн.
Кызыл өңнүг программа саазынны
Кым-даа номчаан, ирей ону — шынзылга дээр.

Хоолдуг чурук артында ол бижик база
Кончуг таптыг барымдаа бооп бижиттинген:
«Чамзы ирей Ленинин көргени шын».
Частырыг чок. Оон өскээр чүү деп номчуур?

Канчалдыр-даа сургап кээрге, ирей күжүр:
«Караам көргөн. Кулаам дыңнаан. Шыны ол»—дээн.
Ынчалдыр-ла Чамзы ирей ам-даа болза:
— Ынак башкы Ленинге душкан мен — дээр.

Чалгынныг аът — самоледун мунувуткаш,
Чамзы ирей даартазында ужуп үнген.
Саян сынның кыры-биле Москваже
Чааскаан эвес, Ленин-биле кады ушкан.

«Кырган кижги кыжырба»— деп хыйланмайн,
Хынамчалыг өөрүн ол эргий көргөш,
Чамзы ирей улугларның чаңы-биле
Чагый аарак, хандыр бодап, сактып сөглээн:

— Оолдарым! Оюн-баштак эвес-тир бо.
Хөөреткен бол, дыка-ла эки чугаа болду.
Хөлүн эрттир бүдүүлүк, каяа чыткан
Орта-ла эвес ирей бе?— деп айтырбанар.

Азий төвү — Тывавыска бир-ле кыжын
Аар медээ чедип келген утпас-тыр мен.
Ада Ленин мөчөөн дээрзин дамчыдар дээш,
Аалдарга шапкыланчып чоруп турдум...

Бөгүн манаа — Москвага, Кызылга-даа
Бөдүүн кижги овурун бис көрүп чор бис.
Уран чүүлдүн күжүн орта мөгеер мен,
Улуг башкы ол-ла хевээр дириг дег-дир.

Чүрээвисте Ленин дириг чурттап чоруур.
Шүүп, хынал сценадан деннеп боор бис.
Сүзүүвүс-даа, сорулгавыс — Ленинчи,
Сүрлүг, күштүг, аймак-төрөл өргүн чон бис.

ЛЕНИН ЧЫРЫЫ

1970 ч. октябрь 14-те Кызылга В. И. Ленинге тураскаалды ажиткан. Ооң соонда шөлдү В. И. Ленинниң шөлү деп адай берген.

Каа-Хем, Бии-Хем, уран ырны бадырыңар,
Харлыг Саян, башкы Танды каттыржыңар.
Азий төвү орту шөлче көрүптүңөр.
Ачы-буян бүдүш нүүрү чайнап туру:

Ленин хүнче уткуй көрдү,
Ленин бисче холун сунду.

Хоорзуннарны чарып турар тракторлар,
Хоор сарыг тараа кескен комбайннар,
Базындырып чораан чоннуң эди болду,
Баштыңчының номнал-чарлыы олчаан бүттү:

Ленин ишти башкарып тур,
Ленин чонну кыйгырып тур.

Малчын чон бис, сүрүүвүс-даа дыка өстү,
Байларныы эвес, өргүн чоннуу болу берди.
Көшкүн чорааш сууржудувус, чурттаксанчыын,
Хөмүрербес сайгылгаан бар — магаданчыын —

Ленин чырыы чайнап туру,
Ленин шынче баштап туру.

Моторк ТИРЧИН

ДУРУЯАЛЫГ-ТЕЙГЕ

Ленинниң ады туржук, изи безин
Ие черде кокпа болуп таңмаланган.

Шушенское Саяннарга чайынналып,
Субботада хайым чонга сыңышпастаан.

Туман өттүр хүннүң караа шонуп алган
Дуруяалыг-Тей өскөн чайлаам сагындырды.
Бедик-бедик хады, дытка хүрээлеткен
Перово хөл аңгыр-казы ырлажып тур.

Өндүр улуг мерген угаан Ильичинниң,
Өөрүн уткуп сүмележип чурттап чораан
Дуруяалыг-Тей мөңгө шагда кадагалаар
Тураскаалды маны даштан кылыксаар мен.

Зоя НАМЗЫРАЙ

ЛЕНИННИҢ ЧААГАЙ АДЫ

Тыва аалга
Ленинниң
чаагай ады
Дыка бичин
чорумда-ла тарай берген.
Назы дөгээн
кырган-ачам
Ленин дээш,
Аажок өөрүп
чугаалаанын
сактыр-дыр мен.
Адыш оюу
солун эскиин
тудуп алган
Арты-иштин
суйбай туткаш,
кырган-ачам
«Революция,
тиңледге!»— деп,
сөстөр номчааш,

Ишти-хөңнү хей-аът кирип,
 хайнып турган...
 Октябрьдан төрүттүнгөн
 чуртувуста
 Оолдуг, кыстыг тодуг-догаа
 чурттап чор бис.
 Чаагай өйде төрүттүнгөн
 салгалы мен
 Чараш чуртум — Тыва черим
 ырлап чор мен.
 Төөгүнүң чырык даңып
 хаяаландыр
 Төрээн черим Саян сыны
 бедивишаан,
 Ужарлардан согунналган
 саарыглар
 Улуг-Хемче төнчү чокка
 ужукпушаан.
 Ында-мында аалдар турган
 дазырларда
 Ырлыг-хөглүг чаа хоорай
 чайыннанган.
 Эртем-номга чүглеттинген
 араттар ам
 Эмчи, башкы чогаалчылар
 болу берген.

Чыып делгээн бүгү чүүлдер —
Шынныг херек барымдаазы.
Партияга баштаткаштың,
Масса чоннар күжүн каткаш,
Карангыны ажып тиилеп,
Хаан чазаан дүжүр октап,
Хувискаалды чаалап алгаш,
Хуу-салымын чедип алган.
Төре херээн ынчаар чаарткан
Төөгүлүг демиселди
Улуг Ленин боду баштап,
Углап-шиглеп турган болду.
Арат чазаа чоннуу дээштиң
Алдын чарлыын номнап чарлаан.
Байлак черлер нийтинии дээн
Бады быжыг хоойлу үнген.
Эп-найырал эргежок деп,
Эргим башкы чагып чораан.
Улуг Ленин айтыы-биле
Улус хөй чон тиилей бээрге,
Маадыр күштү базар дээштиң
Маңгыс дайзын үглеп келген.
Кадагааты каргыстардан
Калчаа поход чедип кээрге,
Дайзыннарны ойтур шапкаш,
Тайбың күжү тиилеп үнген.
Маадыр чонну демиселче
Башкы Ленин сорук киирген.
Улуг Ленин чуртталгазы —
Улуг күрүне төөгүзү ол.
Ада Ленинниң ажил-херээ —
Арат чоннуң эрге-ажыы.
Кежээге дээр музей көргөш,
Кедергей-ле хөйнү билдим.
Уламчылап көөр болза,
Улуг-хүннер кайын четчир!
Улуг-даа бол, музейни
Улуг башкаа канчап деңнээр.
Далай безин дамды-дыр он,
Даглар безин тейлер дег-дир.

Өндүр улуг Ленин херээ
Өртемчейде мөңгөжирээн.
Солун музей көрүп-көрүп,
Совет чуртту бодап турдум:
Башкы Ленин тургузуп каан
Бады мөңгө совет чазак
Чөптүг шынны күзээннерниң
Чөленгиижи болу берген.
Дерзиилерни ажып тиилээш,
Делегейде ады алгаан.
Өзүп, хөгжүп келген оруу
Өскелерге чижек болган.
Ажыл кылбас кнжи болза,
Аксындыва чемни чивес —
Чаагай иштиң хоойлузу бооп,
Чарлаттынып дүрүм болган.
Кончуг кыска хуусаа эрткеш,
Коммунизм тургузуп тур.
Атом күжүн шинчип тыпкаш,
Ажыл-ишке ажыглап тур.
Уё-човуур шагда читкен
Улустары тодуг-шиник,
Базым бүрү хөгжүлдө —
Башкы Ленинниң өөредни.
Эрге-шөлээ хосталганы
Эзээргектен чаалап алгаш,
Чазак черни чону боду
Чаагай хүн дег мөңгө туткан.
Кыдыг буурай чурттарда
Кызыл сылдыс чайнаан,
Дүжүметтер ордузунда
Түмөн чоннар дыштанган,
Тараачыннар өре-шире
Данзы-бижиин өрттедипкен.
Эрлер-биле херээженнер
Эргези дең болу берген.
Күжүр чоннуң хөрээ хостуг,
Күчү-шыдал сорук немээн.
Базым буру хөгжүлдени
Башкы Ленин айтып берген.

Эц-не баштай Москва четкеш,
Улуг Ленин башкы-биле
Ужуражып танышкаштын,
Эргим чуртче чанып кээрге,
Тайбың чонум аас-кежии
Далай ышкаш чалгып турган.
Төре херээ дүмбей шагны
Төөгүлөрдөн номчуп билип,
Каржы дүжүмет хоойлузун
Кырганнардан сурап-дыңнап,
Амыр-чыргал тыпкан чоннуң
Ажыл-ижи хайнып турду.
Тээвэр¹ кылып узак чораан
Тевелерниң чаны-биле
Демир-орук шуужуп туру.
Дээрде улуг бедиктерде
Демир куштар ужуп турлар.
Малга ээлдек малчын арат
Машинаны камнап мунган,
Көшкүн чораан чоннар чыгып,
Колхозтажып мөөңнешкен,
Хамык малын, күжүн каткаш,
Кады демниг ажылдап тур.
Тоолда ышкаш чуртталганы
Дооза ынчаар чедип аарын
Улуг гений Ленин башкы
Угаап-бодап, билип чораан.
Кайда-даа бол, барыын, чөөн
Каргыс бөлүк чурттарында
Хостуг чыргал күзээн хүреш
Хонук тудум күштелип тур.
Дайын айыыл делегейге
Дагын дирлип келбезин дээш,
Атом чепсээн кызырар деп,
Ажылчы чон негеп турлар.
Амыдырал чаагай тодуг,
Ажыл-ижи хостуг, шөлээн,

¹ Тээвэр — (моол) чүък сөөртүп чораан. *Моол дылдан Григорий Санчаа очулдурган.*

Ажылчынның хөрек чүрөөн
Башкывыс Ленинниң
Байлак чижээ сорук киирген.
Мөңгө Ленинниң чуртталгазын
Музей көргөш, билип төтпөс.
Ужур-чөптү номнап-бижээң
Улуг херээн угаап чорза,
Баштыңчының чуртталгазын
Барып ынчан билип болур.
Демниг күштүн үрө-түнү —
Дээди чадаа чедир хөгжүүр!

Мирсаид МИРШАКАР

Таджикистанның улустуң шүлүкчүзү.

ЛЕНИННИҢ ШЕРИГЛЕРИ

(«Ленин Памирде» деп шүлүглелинден)

Хорогага орус эмчи чурттап турган.
Ховар дирткен дузааргак эш дижир чүвө.
Көдээ суурнуң кижилери аңаа келир
Хөлези чок эмнеткеннер кайы көвей.
Таджик дылга сөглөп орда холумак чок.
Тааланчыг өткүт үнүн дыңнап ханмас.
Келген чон-даа идегелин шаңнап турган.
Кеди чолду, аас-кежин күзөп турган.

— Суурувусче дүмбей өйде чоруткан-дыр,
Сууравыс дилеп тур бис, харыылап көр.
Демиселге улуг хавыс чогуум кымыл? —

Демин кадар өңнүктерни айтып бер — дээр.
Төрө черле бузулбас дээш дарлаза-даа,
Төрөлзинип, уткуп алыр кижилер бар.
Ону силер билип алгар шиңме-дигеш,
Орус эмчи онза чугаа бадырыпкан:
— Хаан чазаан буза шапкан орустарны
Кадыр Памир чуртуңарже кыйгырыңар.
Ындыг эвсс! Делегейни динмиреди
Ынак башкы Ленинни кыйгырыңар!
Түрөңгилер чөлеңгиижи — демиселчи,

Түмө чоннуң хосталгаже чырыткызы,
Шак ол кижиге бистерни чер кажан шагда
Сагыш ышкаш кагбас ийин, өңүктөрүм,
Кадыр даглар аразындан шынаадыва
Хамык улус бөлүк-бөлүк шуужуп кирген.
Ленинниң шериглерин дилээн улус
Иштик хемниң суу ышкаш чалгып үнген.
Хостуг хоорай — Ферганаже углаан улус
Коргуушкунга, аштаашкынга дүжүп бербейн,
Ажыг-шүжүг, кударалды, кулданыгны
Артынга каап; өөрлежипкен чоруп турган.
Бөдүүн улус келгеннерге байыр сөннээн...
Бөрү ышкаш дайзынның ишти ирип,
Даштыкылар ок-чемзээн хөлезилеп,
Дары ыжын база катап күзеп турган,
Кузум ышкаш кара сагыш хөрээн долган
Кулданыкчы дайзынның оптуун чүү дээр,
Өскерлип боор оруктарже черзи салып,
Өндүр черни мээни-дир деп меннип турган.
Кежик-чолче орук тыпкан кижилерни
Кенен сеткил мегелеп-даа кайын шыдаар,
Дүмбей дүндөн чырыктыва чүткүп орган
Түрлүг чоннуң күчү-күжү тишеттирбес!
Көвүрүглер, оруктарның дөгөрезин дүне, хүндүс
Көвей кижиге таңнылдааштың турувуткан.
Дайзыннар шургуп келзе шорузу-ла, когайы боор —
Дашка баштар хорумналыр. Боданыңар!
Шыйлаңнашкан кокпажыктар даглар сана,
Шыны-биле орук көңгүс — кадыр-берттер
Хөй-хөй чылдар мурнунда-ла сөктүп баткан
Көшкелерниң истери-ле көстүп чыдар.
Туман-булут думаалайын эштип алган
Дуруг, кашпал Памир бажы дам-дум көстүр.
Мөңгө доштар, хорум-хая катчы бээрге,
Мөге күштүг океан дег сагындырар.
Бойдустуң хөй моондактары каржы-даа бол,
Болат каң дег шериглерни хүлүп чадаан,
Чону дээштиң чыда, боону туткан эрлер
Чоргаар сынны ынчаар артап, эртип алган.

Дуруг, хая тиглеринге турумчааштың,
Тулчуушкунга баш удур белеткенгеш,
Орус эрлер чадаг кыштап, үңгөп тургаш,
Онза дидим сокчуп турган хүннери бар.
Төрөлзинген улузу дээш ол-ла эрлер
Төктүр ханны харамнанмайн сокчуп турда,
Кайы-бири амызындан чарлып чыда,
Хайыралыг Памир сынны куспактаан-даа...
Акы болгаш дунмашкы деп шынның сөзү —
Лас-кежик, өөрүшкүнүң байырлалы.
Чарлып болбас чуртталгавыс, доңнаштырып,
Чаңгылангаш, тараан өйнүн эгези ол!

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

КИЖИ ЧЕРИ КИДИРЭЭШТИГ

Совет чогаалчыларның бөлүү Европаның элээн каш күрүнелеринге чораан — Венгрия, Швейцария, Франция, Италия, Ватикан. Аңаа бактааган кижилер — сураглыг совет шүлүкчү Николай Даризо, ССРЭ-ниң Күрүне шаңналының лауреады Владимир Попов («Каң болгаш хүл», «Каң хайны берген» деп романнарның автору), Майя Ганина (С. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузунуң» орус дылче очулдурукчузу), колдуунда Москва, Ленинградтың чогаалчылары, Якутиядан — Савва Тарасов, Хакасиядан — Михаил Кильчичаков, Тывадан — мен болгаш өскелер-даа.

КЫЗЫЛ ДЕПТЕРЖИГЕШ

Даштыкыже чоруурунун бүдүүзү — октябрьның 15-тиң хүнү кончуг-ла дүвүренчиг болуп эрти. Ынчан, баш удур сагындырып каанын ёзугаар, Москваның «Метрополь» аалчылар бажыңыга эртенгиниң 9 шакта чыгып эгелээн бис. Черле ындыг ышкажыгай, ынай-бээр баар дээнде, чамдык эштер далашпас,

хөнөк божудуп олургулаар, ийи-чаңгыс кижилер озалдай берген, удуртукчуларывыс халактап, хими-ренген, ол-бо телефоннаан-даа турдулар.

Ындыг турбуже, аас-кежик болуп, онза болууш-кун таварышпады. Дүшкө чедир бүгү херек аайлап баштаттына берген. Ол-ла дораан бөлүүвүс-биле РСФСР-ниң Чогаалчылар эвилелинге келдивис. Чам-дык эргежок чугула сургаалдар алдывыс. Ынчан-майн канчаар, барып-барып, капиталистиг күрүне-лерге буржуаз ёзу-чурумнуң мурунга совет чечен чогаалды, бүгү совет чонну төлөөлээри ындыг-ла амыр эвес херек дээрзин бистин кижини бүрүзү эки билип турган. Бистер боттарывысты бүгү совет куль-тураның бүрүн эргелиг элчиннери бис деп улуг чор-гаарал, бедик харыысалга-биле санаар аас-кежиктиг болган бис.

Даартазында эртенгиниң 5 шакта-ла «Метро-поль» чанынга чыгып келген бис. Аэропортче баар автобус белен тур.

Ол эртен Москвага кончуг туман дүшкен. Дол-гандыр чүү-даа көзүлбес. Машиналар карактарынын оттарын кыпсып алган салчып турдулар. Москваның «Шереметьево-2» деп аэропортунга чедир баш мун-гаш четтивис. Самолёт-даа ушпайн баар чүве болду бе деп сестип-даа чордувус. Амгы үениң болбаазын дериг-херекселдери турда, туман-таман дээрге ана хөй чүве бооп-тур. Чогуур шакта ужуп үнүпкен бол-гай бис.

Аэропорт бажыңыга кирип келиривиске, удуртук-чу эштеривис бистерге кызыл дептержигештер үлеп берди. Оларның картында бистиң Төрээн чуртувустун кадыр, маскалыг сүлдезин чураан, алдын үжүктөр-биле мынча деп бижип каан: «Совет Социалистиг Республикаларның Эвилелиниң хамаатызы». Ындыг кызыл дептержигешти хойлап алырга, кижиге чор-гааранчыг-даа, өөрүнчүг-даа чорду.

Ынчан мээң бажымга дораан-на Владимир Мая-ковскийниң кызыл сырылыг одуруглары чык диди. Оларны өөрүмге шээжи-биле чугаалап турдум. Эш-

терим кызыл өңүг совет паспорттарын холдарында туткулап алган, андара-дүндере ылаптап көргүлөөн база-ла шүлүктөөн турлар.

Улуг совет шүлүкчү ол одуругларын шынап-ла мындыг минуталарда бижөөн боор деп бодап турдум. Оон эгелээш-ле кандыг-бир күрүнениң кызыгаар хыналдазынга бо чалбыыштыг одуругларны иштимде бүдүү чоргаарал-биле помчуп чораан мен.

Хөлчөк улуг
карманымдан өртөө турбас
Солацгы кызыл
дестержигежимини уштуй сундум:
— Көрүңер, адааргаңар, мен —
Совет Эвилелениниң хамаатызы мен.

ОЮЛГАН

Капиталистиг делегейниң хамчыының оюлганы биске дораан-на көстү берген.

Аэропортка кызыгаар хыналдазын эрткеш, хөй улус чыылган залга кирип келдивис. Херектиң хевири дораан-на өскерли бергенин эскерип каан бис. Кижилер янзы-бүрү дылдарда яржып турлар.

Ынчан ол хамык чыылган чоннуң аразында бир «амытанны» көрүп кааш алгырыпкан мен. Чүгле чаңгыс мен эвес, мээң өөрүм база, ында турган совет хамаатылар база. Ол кижини «амытан» деп адавас аргам чок. Ындыг кижини уйгу-дүшке-даа көрбөөн мен, тыва улустуң тоолдарында-даа дыңналбаан.

Карактыгны кайгаткан элдеп «дээргиниң» ниити хевирин бижип көргүзөргө мындыг: ийи метрден ара эвес узун дурттуг, арган, ымыраа ышкаш ыргак, кресте хере шаап каан христос бурган ышкаш сарбагар чаак салдыг, хөйлең орнунда чолдак чекнерлиг илбер-самдар пөс кедип алган, чүвүр орнунга кандыг-

Бир эрги аржыылды бир ужун мунгаштай даарааш юбка хевирлиг кылдыр кедип алган (чанагаш дөңмээ бут дөзүнгө чедир көстүп чоруур, ооң оода чадаарда ырыктааштыг бе дээрзинге мен хуумда-ла чигзинер мен), көргөн кижиге болгаш-ла аңаа бүзүрээр, буттарында кедип алган иди чок, үпчүгөн кызыл-даван, бажының дүктери та кажандан бээр дыраваан чүве, чуңгакталгаш эгиннериниң кырында селберерип бады келген, салаалары кара кускун дыргактары-ла, кажан чугганын ээзи утуп алган хире, эң баштайгы төрөл бөлүктүн черлик кижилери безин оон черле оңнуг турган боор. Ол үеде Москваның агаар-бойдузу элээн соой берген турган үе чүве, кижиге кызыл-даван кылаштаар хире эвес. Бир эвес ол «амытан» чанып бар чыдар болза, бистиң найысылталывыстың агаар-бойдузу аңаа эвеген чанагаш кылаштаар арга бербээн болбайн канчаар, оон ыңай бистиң совет ниитилеливис ындыг «дээргилерге» чанып органыңар-ла дээр боор деп чугаалаар ийик.

Бо дээрге таварылга бе, азы капиталистиг делегейниң амыдыралының бир мөзүлөш чижээ бе? Черле таварылга эвес.

Баш удур бурунгаарлай бергеш, Италияның Флоренция хоорайга көргөн чүүлдеримниң дугайын чугаалап көрейн.

Бажыңнарның бирги каъттарында сыңмарлашкан садыг-коржаа делгиирлерин көрүп чорааш, кежээликтей бир-ле көвүрүг кырынга кылаштап келген бис. Ында селбер баштарлыг, бырышкак, орбаксамдар хептиг, хирлиг аныяк кижилер оор чораан. Чамдыктары чанында шала ишкилээн арага шилдери тургузуп алгылаан. Ол кижилерниң карактарында кандыг-даа сорулга чок дескинчектээн хойлар дег, менээр берген олулар чораан. Долгандыр болуп турар амыдыралдың оларга кандыг-даа хамаарылганы чок. Бо кижиге бодап көөрге, чырык өртемчей деп чүвени олар черле билбес ышкаш.

Аалчылар бажыңыңга эеп келгеш, ол дугайын өөрүмгө чугааладым. Хиппилер деп кижилер ол бол-

ду. Оон туржук Флоренцияда бир ортулукта (ол бистин чурттап турган черивистен ырак эвесте) хиппилернин колониязы бар деп чүве билдине берди. Бистер ол кежээ М. Кильчичаков, С. Тарасов суглар ол кижилерни көөр дээш чорупкан бис.

Бичии ортулукта хиппилер күскү таан-на, чөвүрт кара. Кара довурак кырында аныяк оолдар, кыстар мөөң-мөөңү-биле хойгажып чыткылап алгылаан, дыка хөйү ыяштар кырыңче үнгүлей берген, куспактажып алган олургулаар. Олар дээрге амыдыралда кандыгдаа сорулга чок, культурлуг делегейден кара өш-биле чарылган аныяк өскөн-дир. Оларны-биле алырга, кижини төрөлгөтөн ам бодунуң сайзырылының эң баштайгы черлик үе-чадазыңче эглип чоруп олурар, ынчангаш олар бедик ыяштар кырынга чурттаарын кончут чүүлдүг деп санап, хол-будун, идик-хевин чугбайн, өжөгээр хирлиг-самдар чоруп турарлар.

Азы ажыл чок бе? Азы чурттаар оран-савазы чок бе? Азы акша-хөренгизи четпес бе? Хиппилерни көргөш, бо кижиниң угаанынга дораан ындыг айтырыглар кирер.

Чок, бүгү таарымчалыг байдалдар бар-даа болза, хиппилер дөмей-ле ажылдавастар, культурлуг бажың-балгатка чурттавастар. Хиппилернин аразында бүгү талазы-биле хандыртылган миллиардер, ирик байларның безин ажы-төлдери бар.

Ортулуктарда, көвүрүглерде, кудумчуларда үңмерлешкен хиппилернин чаны-биле улуг кижилер-даа, полиция-даа хамаарылга чок эртип турарлар. Капиталистиг делегей бодунуң үези болур аныяк өскөнниң кижизидилгезинче мырыңай сагыш салбайн турар. «Хостуг» делегейге кижилер чүнү канчаарын боду билир деп буржуаз пропаганда чулчуруп турар. Чок, кижилер мал-маган эвес болгай, мал-маган-даа болза уштуг-баштыг амыдырап чоруур. Буржуаз «хосталга» кижилерни куду базып, оларның кижини дүрүзүн оскундуруп турар.

Буржуаз пропаганда кижилернин хостуг эргезиниң дугайында хей чулчуруп турза-даа капиталистиг

чурттарда херектиң кандыг байдалдыын «эскербейн» турары бистерге, совет кижилерге, харааданчыг-дыр. «Хостуг» делегейниң оюлганының улам илчиреп бар чыдарын мыа бо чижектер-ле чугаалап турар.

БЕШ БУРГАН

Москвага эрткен кыс-чай чок хүннерде арай могапкан боор мен, самолётка олурган дораан удуй хона берип-тыр мен. Бир көре хонуп кээримге, чаражы кончуг аныяк кыс биле аныяк оол мени аяар оттурган турлар. Самолёттуң үдекчилери болдулар, чанымда бичии терге идип эккелген турлар:

— Коньяк бе азы кызыл-арага айылдырар силер бе? — деп мындыглар.

— Аржаан бар бе? Эң ылаңгыя изиг шай кончуг ижиксеп олур мен.

— Шупту бар — дээш, карактарын долгандыр көгертир будуп алган демги аныяк кыс шил ажыда берди.— Шайны бичии манаптып көрүнер. Баштай чемненн шаап алыр силер.

Шынап-ла, ол кыстың чугаазы бадытканды. Чемненген соонда шай ишкен аяамны божудуптарымга, хөвекте изиг шайны улай-улай кудуп-ла турлар.

Аныяк оол мактаныр сагыштыг чугаалап турду:

— Силерниң улустуң шайга ынаан билир болдур мен ийин.

Амданныг аыш-чем дээш өөрүп четтиргенимни илереттим.

Бистиң самолёдувус 2 шак хире ушкан соонда Венгрияның найысылалынга кээп хонупту. Москва биле Будапешт аразы 1700 км деп чарладылар.

Бистиң өөрүвүс шуптузу бир дугаар салонга чораан чүве. Бистер дөрт кижин ортузунга улуг салонга келген бис. Ол аразында самолёдувус туруп берген, бисти үнүнер деп чалавас-даа. Бистер чурум сагып, манап-ла олурган бис. Бистиң самолёдувус Испания-же бар чыдарын билир улус бис. Ынчалза-даа бүгү чүвени утуп алган болган бис.

Бир элээн болганда Николой Доризо суглар дү-
вүрээи маннажып келдилер:

— Чүү болдунар, эштер? Чүге олуруп берген
силер? Самолёдунар Мадридче ужуп үнер деп тур!

Дөрт кижиге буу-хаа тура-ла халыштывыс. Далаш-
каш артында плажым уттуп каапкан болдум. Үдекчи
кыс тудуп алган халып келди.

Ындыг хевирлиг, Будапештиге Аэрофлоттун
ТУ-154 самолёду-биле чарылдывыс.

Найыралдыг Венгрияның найысылалы бисти чы-
лы-биле уткуп алды. Күстүн баштайгы демдектери
көстүп, ыяштарның бүрүлери саргарып эгелей бер-
гилээн. Ынчалза-даа шөлдер ногаан хевээр. Агаары
арыг, чылыг.

Будапештиге 4 шак хире самолёт манаар ужурга
таваржы берген бис. Чүңү канчаарыл? Чүс катап
дыңнаарының орнунга чаңгыс катап көргени дээр
деп чугаа бар. Бистиң программавыска Венгрия кир-
бейн турган, ынчалза-даа эптиг таварылганы ажыг-
лаар, Будапештини каксы-даа бол көөр деп санал
үнүп келген. Бистиң удуртукчуларывыс ол-бо халчып
тургаш, автобус тып эккелгеннер. Черле ынчаш Венг-
рияның чону совет кижилерни кедергей-ле хүндүлээр
болду. Аныяк эр Янош чолаачылавышаан, экскурсо-
водтун орнун-даа солуп чорду. Дылы чегей-даа бол,
орустаары база шору. Тускай хелемечи-даа херегле-
ведивис.

Ынчан Тывага венгр журналистернин, эртемден-
нернин үргүлчү кээп турганын, олар-биле Кызылга
ужуражып турганымны сактып чордум. Ылаңгыя
венгр эртемденнер эргиде тыва хамнарның төөгүзүн
шинчилеп кээп турганнар болгай. Будапешт дээрге
Беш-Бурган дээн сөс дээрзин шагда-ла билип алган
кижи мен, ынчангаш ол харын тыва сөс-түр деп
өөрүмге мактаныр сагыштыг чугаалап чордум.

Будапешт дээрге амгы үениң бедик культурлуг,
арыг-силиг кайгамчык чараш хоорайы болду. Дунай
хем найысылалды Буда база Пешт деп ийи кезекке
чара агып чыдар. Көвүрүглер эммежок. Эрги, төөгү-

нүң тудугларындан аңгыда амгы үениң шил, бетон, металлдан кылган чаа бажыңнары база эңмежок. Хоорайның шөлдери, кудумчулары делгем, арыг, ногаан, чону эптиг, ээлдек. Садыг-магазиннерде бараан, аыш-чем элбек. Эвээш үениң дургузунда Будапештин эргип көргөш, Венгрияның чону бай болгаш тодугдогаа чурттап турар-дыр деп чүвөгө кижин дораан бүзүрээр. Коммунизмниң оруун бистиң-биле кады чайгылыш чок шилип алган социалистиг Венгрия ону чаңгыс катап көргөн кижиниң сагыжыңга кезээде артып каар. Ууң салба, Венгрия! Чечектел-ле, Будапешт, Беш-Бурганның хоорайы!

УГААНЫВЫСТА — ЛЕНИН

Швейцарияже углаптарга-ла, совет кижин бүрүзүнүң угааныңга бир-ле дугаарында Ленин деп ыдыктыг ат кирер. Мен база-ла ол дугайын бодап чордум. Мырыңай чоокта чаа-ла талыгырда Сибирьниң Шушенскоеге, баштыңчының шөлүттүрүп турган черинге, чогаалчылар чоруп турдувус. Ам база совет чогаалчыларының бөлүү Ленин башкының ажилдап, чурттап турган чери — Швейцарияда келген. Ол шагда амгы үениң дүргөн ужугар самолёттары турган эвес, Владимир Ильич ынча узун орук-чирикти мөлдүк-калдык калгыыр демир-орукка олуруп алгаш, харын шанактыг аъттыг эртип турган. Бөдүүн чонунуң аас-кежин дээш ындыг бергелерге баштыңчының торулбайн чораанын көргөш, кижин магадаар. Бистер Швейцарияның кол-кол хоорайларыңга — Цюрикке, Бернге, Женевага чоргулаан бис. Оларның шуптузунга В. И. Ленин чурттап турган. Владимир Ильич аңаа Сибирьге шөлүлгө эрттирген соонда, орта бодап алганы марксистичи партияны тургузарының планын күүседир сорулга-биле Германия, Англия, Франция таварааш, чедип келген. В. И. Ленинниң планы хөйгө билдингир. Ону «чүглө коллективтиг пропагандист болгаш коллективтиг агитатор эвес, харын ол ышкаш коллективтиг организакчы» марксистичи солундан эгелээр турган. Ындыг солун ленинчи «Иск-

ра» болгац. Ол дугайын Г. М. Қржижановский мынчаар сактып бижээн: «Улуг чаагай Енисейниң эриинге Владимир Ильич-биле бир-ле катап агаарлап чораанымны утпас мен. Соок, айдың дүн турган, бистин мурнувуста Сибирьниң кыдыг-кызыгаар чок харлыг дөңнери кылаңайнып чыткан чүве. Россияже ээпчана бергеш, кылыр ажилдарының планнарын болгаш бодалдарын Владимир Ильич меңээ сорук кире берген чугаалап чорду». «Искраның» бирги дугаары Лейпциге үнген, өскелери Мюнхенге, ооң соонда Женевага парлаттынып турган.

Женевага чедип келгеш, Ленин биле Крупская эки дериттинген улуг бажыңга чурттап турганнар, ооң соонда хоорай чоогунда Сешерон деп суурга аңгы бажың хөлезилеп алганнар. Орта 1904 чылдың июньге чедир турганнар.

Сешеронга Владимир Ильич Ленинниң эш-өөрү үргүлчү кээп турганнар. Ленин олар-биле кады шайлап, шаанга киир хөөрежип турган. Владимир Ильич кайгамчык сагыш човангыр, чаагай сеткилдиг, чараш аажы-чаңныг кижичораан. Ол аңаа келген эштериниң чурттап турар байдалын, аыш-чемин, идик-хевин көрүп, олар амыдыралдың эң херектиг чүүлдери-биле хандыртынган-дыр деп чүвени билип албаан шаанда сеткили оожургавас турган.

Ленин кончуг күш-шыдалдыг, шудургу кижичораан. Ол солун чугаага, өткүт ырга, чоннун аялгаларыңа кедергей ынак. Швейцарияга тургаш, Владимир Ильич эш-өөрү-биле Надежда Константиновна болгаш кат-нези-биле үргүлчү агаарлап турган. Черниң байдалы кончуг таарымчалыг, ак баштыг Монблан чиңгир көк дээр хаязында харап алган турар. Ол эртен Владимир Ильич мынчаар сактып бижээн:

«Кончуг эки селгүүстеп турган бис, арыг агаарга бистер, чаш уруглар ышкаш, амырап турдувус, оон Сибирьге аңнап чорааным соонда ышкаш дыштанып чыткылаар турган мен. Сөөлгү үеде чинк-сергээм аажок, үргүлчү ажилдап, сагыш-сеткилим оожум чоруп тур мен».

Лениннің чурттап турган бажынынга эш-өөрү кезжээлерде бо-ла чыглы бээр турган. Олар ынчан «Интернационал», «Марсельеза», «Варшавянка», «Қадыгбертке түрег көрген», «Ыдыктыг Байкал» дээн ышкаш революсчу болгаш улустун ырларын болганчок-ла бадыра бээр турганнар. Владимир Ильич эш-өөрү-биле кады хей-аът кире берген ырлап турган.

Селгүүстеп-даа чорааш, өг-бүлеге хостуг шатында-даа Владимир Ильич литература дугайында, ынак чогаалчылары Чернышевский, Салтыков-Щедрин, Некрасов дугайында хөйүнү чугаалаар турган. Эш-өөрү ооң литература дугайын хөйүнү билерин магадап турганнар. Ленин Некрасовтун шүлүглелдерин шээжи-биле чугаалаар, Пушкиннің, Лермонтовтун, Толстойнун чогаалдарын туюлунга чедир билир чораан.

Совет чогаалчы кижиге Швейцарияда ленинчи черлерге барып, ооң аңаа кылып турган ажил-жибиле таныжары улуг аас-кежик болур чорду.

Россиядан ыракка өске черге чурттап тургаш, Владимир Ильич төрөөн черин аажок сактып турган. Төрөөн Волгазының делгемнери, Сибирьнің күчүлүг бойдузу ооң караанга эпти-ле көстү бергилээр. Швейцария чеже-даа чараш болза, төрөөн чери оон артык турган.

Тываны көргөн кижилер ону даңгаар-ла Швейцарияга дөмейлээр болгай. Ында черле кандыг-бир үндезин бар-дыр деп чүвеге Швейцарияга баргаш бүзүрөөн мен. Бодум хуумда бодаарымга, Тываны Швейцарияга эвес, харын Швейцарияны Тывага дөмейлээр болза, чазыг чок боор. Чүге дээрге Төрөөн Тывамны Швейцариядан чараш деп көргөн мен.

Чүге?

Ол дугайын тайылбырлаарын оралдажып көрейин. Швейцария дугайында тоолчургу чугаалар көвей. Оларның бирээзи бо: шаг-шаанда бурган башкы делегейнің бүгү чурттарынга байлак үлеп турган чүведир. Бир чуртка — алдын, өскезинге — мөңгүн, чамдыктарынга хөмүр-даш, демир-даш-даа таваржып турган. Швейцарияның ээлчээ кээрге, бурган башкы

кезек бодангаш мынча дээн: «Швейцарияга байдактын херээ чок, мен ону чайлаг кылып алыр мен» Ынчангаш Швейцарияның чери байлак чок арткан, а бодунуң байдалы кончуг чараш, шынап-ла чайлаг оран.

Швейцария бо тоолчургу чугаага аажок дүгжүп турар, ооң черинде кандыг-даа байлак чок. Чурттуң үлетпүрү чиг-этти даштыкыдан сөөртүп ап турар Ынчап кээрге, ындыг ядыы чуртче даштыкы эжелекчилерниң сонуургалы чок турган. Ооң ужурундан 1847 чылдан бээр Швейцарияның девискээринге дайын болбаан. Чүс ажыг чылдар дургузунда ындыг чурттуң сайзыравас аргазы чок болбайн канчаар. Ылангыя Швейцарияның көдээ ажыл-агыйы аажок сайзыраан, черниң кыры чараш, чаңгыс улдуң-даа орну ажыглаттынмаан чер чок деп хөөрем чок чугаалап болур.

«Бурган чайлааның» найысылалы Берн хоорайның ады база тоолчургу чугаа-биле холбашкан. Ону эң баштай үндөзлөп тургускан кижини ат тып чадааш мынча дээн чүве-дир: «Ам аннап чоруткаш кандыг аң өлүрөр болдум, ооң-биле бо хоорайны адаар мен». Аннап чоруткан ол кижини адыг өлүрүп алган, ынчангаш Берн деп адаан. Берн дээрге немец дылда «хайыракан» дээн сөс. Хоорайның сүлдөзү кылдыр база адыг дүрүзүн шилип алган.

Швейцария деп күрүнениң бодунуң тускай дылы чок. Ол чурт үш кезекке чарлып турар: немец, француз, итали; кезек бүрүзү база ол дылдарга чугаалажып турар.

Бис Барыын Европаың чурттарына анаа черлер көрүп чорбаан бис. Чаңгыс домак-биле чугаалаарга, ажылдап чораан бис. Хоорай бүрүзүңге кижилер-биле ужуражып, Совет күрүнениң чедишкиннерин, совет кижилерниң амыдыралының чаагайжаанын, Коммунистиг партияның тайбыцга ынакшылдыг политиказын суртаалдап чораан бис.

Бистер беш-беш кылдыр бичин бөлүктерге үстүп алгаш, ээлчег ёзугаар ужуражылгаларга барып тур-

дувус. Мен бир дугаарында Бернге совет элчин чериниң ажылдакчылары-биле ажык чугаалажышкынга киришкен мен. Совет эрге-чагырганың чылдарында Тываның экономиказының, культуразының, эң ылангыя литературазының аажок хөгжээниниң дугайын чугаалажырымга, элчин чериниң ажылдакчылары улуг сонуургал-биле дыңнап, адыш часкап, меңээ байыр чедирип турдулар.

Ужуражылга соонда Швейцарияда совет элчин Владимир Сергеевич Лавров шайлалга кылган. Бүгүдөгө чаңчыл ёзугаар дөгеревис туруп алгаш чеменип, хөөрежип, улуг делгем Совет Төрээн чурт-вусту сактып, ооң чедишкени дээш, бүгү совет улустуң аас-кежи дээш, Коммунистиг партиявыстың тайбынга ынакшылдыг ажыл-херээ дээш дашкаларны көдүргүлээн бис.

Шайлалганың кидин-түлүк үезинде совет элчин мээң чанымга кылаштап келгеш база катап холум тутту, элчин кижилер-биле эл-хол чугаалажып чораан эвес, сүрээдей-даа берип-тир мен.

— Силерниң чугаанарны кончуг сонуургап дыңнадым — деп Владимир Сергеевич сеткилиниң ханызындан чугаалады.— Мооң мурнунда Тыва дугайында мындыг дириг чугаага таварышпаан мен. Тыва чоннуң чедишкени совет кижилер бүрүзүн өөртүп турар. Силер чүгле бодуңарның литературанарны эвес, харын бүгү совет литератураны капиталистиг делегейде төлептиң-биле төлээлеп чоруур-дур силер.

— Мен тыва чогаалчылардан бир-ле дугаар Европаның капиталистиг чурттарын эргип, совет элчин деп хүндүлүг эш-биле ужуражып тур мен — деп чугааладым.

— Чүгле мен эвес, силер база элчин силер — деп, Владимир Сергеевич уламчылады.— Силер, совет чогаалчылар, буржуаз культураның мурнунга бүгү совет культураның бүрүн эргелиг элчиннери силер. Силерниң харысалганар улуг болдур ийин.

Чугаавыс сөөлүндө Владимир Сергеевич мынча диди:

— Силерниң мындыг чаагай аян-чоруунарнын сөөлгүзү бо эвес болзун. Ам-даа хөй-хөй чурттарга баар силер. Силерге идегеп болур-дур.

— Четтирдим, Владимир Сергеевич.

Эң ылаңгыя Швейцарияга элчин болуру амыр эвес харысалгалыг херек. Женева дээрге Каттышкан Нациялар Организациязының база бир төвү болуп турар. Тайбыңга хамаарышкан чугула айтырыгларны ында шиттирлеп турар. Анаа совет элчин кижиниң ажылы, үнү, харысалгазы үнелеп четпес улуг. Ол чаагай херекти, бедик харысалганы хөйүнү көргөн, ак баштыг Владимир Сергеевич экинде чүктөп алган кижидир. Анаа совет чогаалчылар чедишкиснерни күзөөн бис.

Ооң соонда элчин чериниң бирги секретары Евгений Иванович Стрелецке баштадып алгаш, машиналарга олурупкаш, дүнеки Берни сонуургап көрдүвүс. Элчин чериниң ажылдакчылары машиналарны шуптузу боттары чолаачылап чордулар. Даштыкыда ниитизи-биле черле ындыг хевирлиг чораан, машина дээрге кижиниң мунар аьды-биле дөмей. Эң ылаңгыя аныяк кыстар дангаар-ла машиналыг хап турар чораан.

Берн — чараш хоорай. Соңга карактарында, балконнарда шуптузунда чечектер тарып каан. Колдуунда-ла кызыл чечектер. Өске хоорайлар ындыг эвес. Чүге дээрзин сөөлүндө билип алган бис. Берниниң чурттакчылары чылдың-на «Кымның сонгазы эң чаражыл?» деп конкурс эрттирип турар улус-тур. Аңаа квартира бүрүзү киржип турар. Ынчангаш сонга, балкон бүрүзүндө чечек тарып каан.

Черле ынчаш Швейцарияның улуг-даа, бичии-даа хоорайлары, көдээ-даа черлери шупту ындыг чораан, арыг-силиг, чурумнуг. Машина, мотоцикл, чадаг-терге турар черлерин дөгerezин тускай доктаадып, шыйгылап каан. Кижини кудумчуга чорааш, таакпы сывы безин октаарындан чалданыр. Кудумчулар кылаң, бажыңнарны тас кылдыр чугайлап, будуп каан. «Бурган чайлаа» болгаш ындыг ыйнаан.

ЧҮС ЫТТЫГ БАЙ КАДАЙ

Капиталистиг делегей мактанарынга, көөргетти перинге, чарлаттынарынга, рекламага кедергей ынак. Ол дээрге буржуаз ниитилелдин база бир халдавырлыг хамчыы деп чугаалап болур. Кижини өске улус ажыптар ийне дээн ышкаш, садыг-магазиннерни, кино-клубтарны эрээн-шокар кылдыр чарлалдар аска болур. Кежээ дээрге чүүл-бүрү өнүг сайгылгааннар-биле каастаан рекламалар чивенейнип турда, кижини караа шылап каар. Бодунуң бараанын мактаар дээш капиталистер чүнү кылбас дээр. Садыг-саарылгазы-ла эки чоруп турза, оларга чүү-даа херек чок; ажы-төл-даа, ада-ие-даа, ыядыр арын-даа. Чүгле акша, база катап акша. Чамдык машиналар медээ этсирге, үгү-даа алгыра бээр, бөрү-даа улуй бээр, ыт-даа ээре бээр кылдыр кылып каан. Ол база-ла реклама. Буржуаз «хосталга» дээр ёзу-чурум кижилерни кайгадаырын, меннедирин оралдажып турар. Четче угаан-сарыылдыг кижини безин дүвүрөп каар.

«Бурган чайлаа» шынап-ла дываажан бе ынчаш? Капиталистиг делегейнин буржуаз амыдыралынын иштинче хандыр бакылай бээрге, байдалдың чes-хo-лазы дораан көстү бээр.

ЮНЕСКО-нуң саң-түңү-биле алырга, амыдыралдың деңнели Швейцарияда бедик чадада турар. Америка безин ооң соонга кирер. Швейцарияның чурттакчылары мооң-биле аажок мактанарлар. Херек кырында амыдырал ындыг эвес.

Чангыс чижек. Цюрикке чоруп тургаш, бир каас хөй каът озалааш бажың чанынга доктаадывыс. Ында дың кара чангыс бай кадай чурттап турар деп чугааладылар. Ажы-төлү-даа чок. Бай кадайның хөделдери чүс шаа кижини диштилер. Ол-даа канчаар, ында чүс хире ыт база чурттап турар. Чангыс кырган кадай ынча араатанны канчап ажаап, карактап четтигер, ол бүгүнү хөй хөделдери кылып турар. Ынча ыттар каас-чараш өрээлдерде чурттап турар, а хөдел кижилернин чурттаар чери чок. Буржуаз ёзу-чурумнуң ёзулуг арны ол.

Дываажан кылдыр мактаттыгын Швейцариянын хоорайларынын кыдыгларында яды кижилер сыңмарлажып чурттаан чывыт казанактарны, кайы шагдан бээр септевээн тар соңгаларлыг бажыңнарны көргөн бис. Капиталистиг делегейде чурттаар орансава айтырымы ам-даа шиитпирлеттинмээн, ол дугайын хөрөңгитеннер бодавайн турарлар. Дываажан дээрге яды кижилерниң эвес, байларның кежи болуп турар. Чурттаар орансава өртээ сактыр ужур чок улуг, айда шалыңның алдан-чеден хуузу анаа үнүп турар. Швейцарияда көдээ буржуазия ажыл тыппаан кижилерни сөөгүңгө дээр хемдип турар, эң кадыг-берге кара ажыл аныяк өскөнниң үлүүнде онаашкан. Швейцариянын оруктарын даштыкыдан — Италиядан, Франциядан, Барыын Германиядан «аас-кежик» дилеп келген хөлезилекчилер кылып турар. Оларның амыдыралы база чиик эвес.

Бичии бурунгаарлай бергеш чугаалап көрейин, Италиянын Милан хоорайга мындыг болуушкунну көргөн бис.

Ол Римниң соонда кирер, 2 чартык миллион чурттакчылыг улуг хоорай. Бир дуганга киргеш үнүп келиривиске, автобус тургузуп каанывыс кудумчу-биле чыскаалган кижилер эрткеш туруп берген. Улус шупту бижиктиг пөстөр, улуг чуруктар туткулаан. Ында бажың хевири дүрзүлээн. Чыскаалган кижилер чаңгыс аай: «Казико! Казико!» деп алгыржып, ол сөзүн хире-хире катаптап чордулар. Радио тургузуп каан машиналардан микрофоннарлыг база динчиреп турдулар. Оон айтырарывыска, «казико» дээрге итали дылда квартира, бажың дээн сөс болду. Чыскаалган кижилерниң колдуу аныяктар. Олар бажың төлевирин чийгедирин, кижилерни бажыңнардан үндүр ойлалтазын негеп турдулар. Италиянын Коммунистиг партиязынын колонназы база эрти. Чыскаал бир шак ажыг уламчылап келди. Бистиң автобузувус ынча үе дургузунда кудумчулап чоруур арга чок болган. Ынчап кээрге, ооң ээзи дүвүрөп, чыскаалганнарга хыйланып, «керээ ёзугаар биске штраф төлээри ол-дур»

деп хей черге мөгүдөп турду. Бис дээрге силерни торгавас бис дээш, харын чыскаалганнарга сагыш-сеткиливис кадып, «Казико», «Казико!» деп алгыр-жып турдувус. Ынчаарывыска чыскаалган чон үндүрүп алган солуннарын, хуудустарын биске үлөп берип, өөрүп хол часкап турдулар.

Бо дээрге каш хонук иштинде «хостуг» делегейге бистин көргенивис чаңгыс таварылга эвес. Өскезин арай сөөлзүредир чугаалаар мен.

Мынчап кээрге, капиталистиг делегей чүгле демги чүс ыттыг бай кадай ышкаш кижилерге дываажан боордан өске, караңгы тамы бооп турары илден чорду.

ЧАЛГЫН ЧОК ИТАЛИЯ

Берн биле Женева аразында Альпы дагларын таварты эртерге, шынап-ла кайгамчык чараш черлер чорду. Булуттар аразынче бедип үнө берген сүүрсүүр кожагарларның баштарында ак харлар чыткылаар. Даглар эдээ ногаан, оът-сиген сүстүн чыдар. Кыжын хар аңаа кылын дүжер, ийи метр чеде бээр. Ынчангаш орук ийлеринде шокар шывыктар шашкылап каан, харның кылынын олар айтып турар.

Симменталь деп шынааны өрү чоктаан бис. Бо сөс номчукчуларга билдингир боор. Ындыг уксаалыг сүткүр инектер бар ийик. Ындыг сарала чүзүннүг инектер бо шынаадан укталып үнген. Симм дээрге ында бичии хемниң ады-дыр «Таль» дээрге немец дылда «шынаа» дээн сөс-түр.

«Симменталь» шынаазында фермаларның шелье дээр бажыңнары даглар эдектеринден эгелээш баштарынче үнгүлей берген тургулаар. Хуу өнчүзүндө черлерлиг, малдарлыг кижилерге чаңгыс черге суур-жуурга таарышпас, одар-белчиир чедишпес ыйнаан, ынчангаш олар аңгы ырак чурттап турарлар. Черлерин демир сывырындактар-биле үлештир кажаалагылап алган болур.

Черле ынчаш Швейцарияда ажыглаттынмай чыдар идик улдуңу хире-даа чер чок деп чугаалап бо-

лур. Орук нйлөрннде, даг баштарында, хөрөктеринде безин яблоко, виноград дээш чимис тараан садта кожайлар чүгле кижилерни эвес, черни база мөлчүп турарлар. Оларның сорулгазы чаңгыс: «черге эң эвээш чарыгдаалды үндүрүп тургаш, оон эң хөй орулганы канчап кирип алырыл? Ында көдээ буржуазтар ол байтыгай кукурузаны, кызыл-тастың сывынга безин чедир санап турар.

Даглар аразында бир суурну таварып эрткен бис. Делегейниң чүк бүрүзүндөн келгилээн ирик байлар бажынар туткулап алган, ында дыштанып кээп турар болду. Чайын безин харлыг даглар баштарында хаактап чоруп турарлар. Ынаар чедире бээр демир оруктар шөйгүлөп каан. Женева хөлдүң эринге хап кирип келгеш, бир-ле дугаарында XIII векте туттунган, суг кырында Шильон деп шивээге келдивис. Ортаакы чүс чылдарда Европага бай кижилер, эргетешпер ындыг оран-савага чурттап турганнар.

Женевадан Италияның Милан хоорайже самолёт-биле ухар турган бис. Дүъш соонда аэропортка келиривиске, оон төлээлекчизи буруузун билинди:

— Бөгүн Италия чалгын чок...

Бис кайгай бердивис. Оон илерээни чүл дээр болза, чөптүг чылдагаан чок черге ийн эжин ажылдан үндүрүпкен дээш ол хүн бүгү Италияның ужудукчулары, диспетчер албанының төлээлекчилери ажыл соксадышкыны кылган чүве-дир. Ол хүн Италияга чаңгыс-даа самолёт агаарже көдүрүлбээн.

Ол-ла кижини бисти ресторанга аппараттап, самолётка биске бээр ужурулуг чеми-биле чемгергеш:

— Моон ыңай чүнү-даа кылып шыдавастыр бис— диди.

Ынчан бистиң автобузувус ээзи Флорион хайныгып үндү:

— Чүгле мен шыдаар, совет өнүктүрүмни бөмбүрзектиң кыдынга-даа чедирер мен.

Билдингир херек ышкажыл, капиталстиг делегейниң нүүрү черле ындыг, чамдык кижилер амы-

дыралы дээш демисежип турар, өскелери ону ажыглап, хөй акша чыып турар.

Европаның бүгү чурттарынга Флорион чедип турар кижжи болду. Кызыгаар эртер бижии кезээде белен чоруур. Үр болбаанда ол-ла автобузувус-биле Женевадан Францияның чамдык хоорайларын тавартыр Миланче үнүпкен бис. Ол аразы 500 км.

Оруктуң эгезинде Флорион амырап хөөреп чорду. Марина Эразиовна ону очулдулар дээш тын албастады.

— Мен капиталист эвес кижжи мен — деп, Флорион онзалап демдегледди. — Анаа-ла бизнесмен. Бодуңар безип көрүп чор ышкажыл силер, капиталист кижжи чолаачылап чоруур боор бе. Үш автобустуг мен, директорум бар, саң-хөөм санаар бухгалтерим бар. Ол-ла. Мээң фирмамда ажыл соксадыр деп сөс чок. Мен бодумга удурланып, ажыл соксатпас-ла болгай мен — дээш оон ыңай уламчылады. — Удавас чаа автобус садып алыр мен. Чемненир черлиг, туалеттиг. Анаа ажылдаары-биле орус дыл билир ийи аныяк кыс хүлээп алыр мен. База катап келиңер, силерни өөрүшкү-биле сөөртүр мен.

Капиталистиг делегейде ажыл соксадышыккыны хүннүң чыгыы болуп турар. Римге бир хүн хоорай транспорту ажылдаваан болгай. Флоренцияга бир хүн акша чок арткан бис, банк ажылдакчылары ажыл соксадышыккыны чарлаан. База бир хүн Римге садыгжылар ажыл соксаттылар. «Хостуг» делегейде дарлакчылар-биле дарлатканнар аразында чөрүлдээ хүн бүрү чидигленип турар.

— Чүге совет кижилерни сөөртүксээр силер? — деп Флориондан айтырган бис.

— Өске улус чүнү-даа сонуургавас, арагалаар, чүгле савыйтыр удуур боор-дур. Оон кедерезе, автобус бокталдырар, таакпылаар, кузар. Ол дээш кежээниң-не автобус аштадыр, хөй акша төлээр кижжи-дир мен — дээш, Флорион база уламчылады. — Совет кижилер ындыг эвес-тир, сонуургавас, билбес чүвези чок, автобуска таакпылаvas, арагалаvas.

Сөс санында акша дугайын чугаалап чорза-даа, Флорион бо удаада огулуг чүве чугаалады деп бо-
дадым.

Хөй черлер кезипр дээш турупкан болгаш, бо узун орукка харын дыш ап чордувус. Чамдыктарывыс удуп-даа чорду. Альпы дагларын дамчыштыр шаанда Суворовтуң солдаттарының эрткен черлерин база ында-хаая таваргыладывыс. Баш дескинип турар бедикте «Аза көвүрүүн» база эртивис. Туннельдерни (дагларны өтгүр каскан черлерни) кижип сактыры берге. Дөртөн шаа дижир чорду, эң узуну 24 км ажыг.

Узун орукка ам-на шөлээттеп, олуттарывыска хөлестеп, бижиттинип-даа чордувус.

Ынчап турувуста дүнелээн. Автобустуң эң сөөлгү олудунга баргаш удуй берген мен. Бир көөрүмге автобус доктаай берген, баарымда шериг хептиг, курунда хол-боолуг, кара карактарлыг аныяк эр мени оттуруп тур:

— Сеньорино, паспортино!

Италияның кызыгаарында келгенивис ол-дур.

БАЗА КАТАП ЛЕНИН!

Францияның чамдык хоорайларын таварып эрткеш-даа, Италияга чоруп тургаш-даа, ленинчи черлерге барбаан бис, ынчалза-даа улуг баштыңчы дугайында бодал бисти кагбаан. Ленин үргүлчү-ле бистиң-биле кады чораан.

1908 чылдың апрельде ынчан Италияның Кипр ортулукка чурттап турган А. М. Горький-биле В. И. Ленин ужуражып чораан. Владимир Ильич катап-катап Горький-биле чугаалажып, аныяанда ооң чер кезип чораанын улуг кичээнгей-биле дыннап, ол дугайын бижинрин улуг чогаалчыга сүмелээн. Баштыңчының ол күзелдерин күүседип, Горький сөөлүнде «Чаш чорааным», «Улус холунга чорааным», «Мээң университеттерим» деп сураглыг чогаалдарын бижигилээн.

Кипрге турган үзинде Ленин Горький-биле Неа-польдуң чоок-кавызын көргүлээн, вулканның Везувий даанче каш-даа катап үнгүлээн. Ол Кипр балыкчылар-биле ажык далайже хемелиг чоруп, балыктап-даа турган. Ленин оларның ап турар шалыңының, амыдырал-чуртталгазының байдалының, уруг-дарыының өөредилгезинин дугайын үргүлчү айтырып турган. Сөөлүндө М. Горький В. И. Ленинде «кандыгла бир сорунза» бар деп сактып бижээн. Кипр балыкчылар Ленинге кедергей ынак апарганнар. Кыргызан балыкчы Д. Спадаро мынча деп чугаалап турган: чүгле кончуг ак сеткилдиг кижини ыңдыг хостуг каттырып болур. В. И. Ленин ол черден чоруй барган-даа болза, итали балыкчылар Горькийден «синьор Ленин» дугайын үргүлчү айтырып, сагыш човап-турганнар.

Улуг Лениннин төрөөн чурту Совет Эвилелинден келген кижилерни Италияның бөдүүн чону хүндүлээр, сонуургаар, дыңнаксаар чорду.

Миланга келген дораан бүгү делегейге сураглыг Ла-Скала деп театрга чордувус. Хоорай-даа, театр-даа Джузеппе Вердиниң ады-биле холбашкан. Улуг композитор орта төрүттүнген, орта чурттап турган, орта өлгөн. Назынында 27 опера бижээн. Пуччини, Рөссини база анаа чурттап чорааннар. Рөссини 20 чылда 40 опера бижээн чорду. Бир операны чүгле 13 хонукта бижипкеш, 40 хонукта хөглөп кээр турган чораан. Ла-Скалага Анна Павлова, Федор Шаляпин суглар ойнап тургулаан. Оларның чуруктары театрының музейинде ам-даа бар. Миланга Микеланджелонуң, Леонардо да Винчиниң скульптураларың, чуруктарың көрдүвүс. Италияның эн солун хоорайларының бирээзи Венеция чорду. Ол 119 ортулук кырында туттунган. Кудумчулары суг болганындан олап катерлер чоруп турар. Бичини кудумчулары-биле кижилер гандола деп адаар хемелерге эжий чоруп турар.

Италияның улуг хоорайларының бирээзи Флоренцияны база сонуургап көргөн бис. Шаг-шаанда орта

Чайковский «Калбак-Кара кадыны» деп операзын, Достоевский «Солуу» деп тоожузун бижип турган болдулар. Ол хоорайның музейлеринден, чурук дел-телгелеринден Леонардо да Винчиниң, Рафаэльдин, Тицианның ажылдарын, Уран чүүл академиязынга Микеланджелонун «Давид» деп тураскаалын көргү-ледивис. Дантенин, Галилейниң, Микеланджелонун, Россининиң хөөрлери база ол хоорайда чораан.

Флоренцияга бир улусчу клубка ужуражылгага кириштим. Ону итали-совет найырал ниитилелиниң ол хоорайда салбыры организастан. Ооң даргазы Кув Критарно шору орустаар, бодунун дылынга-даа чугаалап тургаш «между прочим» деп орус сөстү болганчок ажыглаар, кижини ортузу эрте берген назылыг эш болду. Ол коммунист кижини чорду, биске бодунун партия биледиин-даа көргүстү.

Мен аңаа Коммунист партияның ленинчи национал политиказының ачызында Совет Тыванын, ооң аныяк литературазының чедип алган улуг ажыл-херектеринин дугайын чугааладым. Улусчу клубтун директору Долино Сильвано Тываны билер кижини чорду.

— Географический центр Азии — деп орустап чугаалады.

Ол кежээге шупту-ла шору орустаар кижилер чыылган болду. Ол клубта орус дыл бөлгүмү ажылдап турар, ооң кежигүннериниң ийин.

Мээң чугаамдан чыылганнар тыва херэежен чон дугайын кончуг сонуургаар улус чорду. Тыва херэеженнер эр улус-биле дөмей, партия райкомун-даа секретарьлап, райкүүском-даа даргалап, совхоз, школа-даа директорлап турар, оон туржук бистиң республиканың парламентинин депутаттарының барык бежен шаа хуузу херэеженнер дээримге, онза-ла бүзүревес, баштарын чайр улус чораан.

Чугаа ажык, сула байдалга болган. Анаа туруп алгаш, чыылганнарның өг-бүлезинге кылган аш-чемин чооглап, эң эки дээн итали арага ижип, бургурадыр таакнылап, ооң сыптарын шала кырынче октап,

хөөрежип турдувус. Оон туржук бичии оолдар безин таакпылап турдулар. Кайгап айтырарывыска, олар дээрге өөреникчилер эвес, ажилчыннар-дыр деп харыыладылар. Капиталистиг чурттарда чаш уругларның күш-ажылын база дарлап турар.

— Айда шалының кажыл?— деп, Антонио дээр бичии оолдан айтырган мен.

— Үжен беш муң лир — деп, ол харыылады.

Ол түң көвей акша бе?

Эртенинде садыгдан уруум оглунга бир эш майыктааш садып алып дээш айтырарымга, чээрби ийи муң лир болду. Ынчап кээрге Антонио бир айда шалыны-биле бодунга чаңгыс эш майыктааш безин садып ап шыдавас чорду.

Бистер орта совет амыдыралдың артык шынарлыын тайылбырлап бердивис. Чамдык черлерге изиг-изиг маргыжып, Совет эрге-чагыргавысты аас-сөске камгалап-даа турдувус.

Ужуражылганың түннелинде «Катюшаны» ырлаштывыс. Ол алдарлыг ыр делегейиниң ийиги дайынының чылдарында итали партизаннарның гимнизи болу берген. Ону аңаа концлагерьлерден дезип үнген, Италияны фашизмден хостаар дээш демиселге кижип турган совет солдаттар эккелген.

Бо бүгүден Италияның бөдүүн ажил-ишчи чону Ленинниң чуртун, совет кижилерни хүндүлөп турары черле илден.

ЧАНАР!

«Мөңгө хоорай». Италияның найысылалы Римни ынчаар адап турар. Ында шын чугааның демдектери бар. Рим дээрге чүглө итали улустун эвес, харын бүгү кижин төрөлгөтөнниң культуразының эртинезин кадагалаан хоорай. Бир-ле дугаарында кижин Колизейни магадап ханмас. Ол болза бүгү кижин төрөлгөтөнниң төөгүзүндө эң баштайгы театр болур. («Эң баштайгы», «эң улуг», «эң бедик» деп сөстөр Римниң адының чарылбас эдеринчилери болуп турар). Ам оон бузундулары артып калган. Аңаа 40 муң көрүкчүлөр

хостуг сыңып турган. Чамдык эртемденнерден ол саны 75 муңга-даа чедирип турарлары бар. Колизейниң сценазында үе-дүпте кул эдилекчилери черлик араатаннар-биле гладнаторларны тудуштуруп, оларны ай-айы-биле таалап көрүп турганнар. «Колизей туруп турар-ла болза, кижини төрөлгөстен өлбөс» деп, римчилерниң ынак домаа ол. Ынчалза-даа чүглө Колизей эвес, эрте-бурунгу Римниң өске-даа артынчылары — аркалар, ханалар, тураскаалдар чер шимчээшкининден болгаш кижилерниң бойдустан янзы-бүрү салдарындан үрөлбишаан. Оларны келир салгалдарга арттырар дугайында кончуг эвээш сагыш салып турары илден болду. Төөгүнүң тураскаалдарын катап тургузар, камгалаар ажылдар барык-ла чорувайн турар. Бузундулар аразында муң-муң моортайлар шөлөөн олургулаар чораан. Оларга кым-даа дегбес, харын чөнүк кадайлар ынаар чем артынчылары дажыглап, кижини төрөлгөтениниң төөгүзүн бокталдырып турарлар.

Римде — делегейде эң бедик Пантеонга, эң улуг Ыдыктыг Петрнуң хүрээзинге, эң бай Бугаттерниң чурук делгелгезинге дээш, өске-даа «эң-эң» черлерге чоргуладывыс. Бир кафеге киргеш, Гогольдуң ынак столун көрдүвүс. Ооң дөрүндө ханада улуг орус чогаалчының чуруун азып каан. Ол үеде Гоголь «Ревизорну» Римге бижип турган. Кафениң ээзи ол ыдык сагызынны улуг чогаалчының мөңгө тураскаалын бодаан эвес, хөй акша кирип алыр сорулга-биле кылган. Гогольдуң олуруп турган столунга чем өртээ улуг болур чүве-дир.

Римге тургаш, делегейде эң-не бичини күрүнө — Ватиканга база чораан бис. Ол католик шажынның төвү болду, конституциялыг, шериглиг, парлалгалыг, өске күрүнелерде элчиннерлиг. Ооң тудушкак бажыңнарының бүгү залдарын Микеланджелонун, Таццианның, Леонардо да Винчинин, Рафаэльдин болгаш оларның өөреникчилеринин чуруктары-биле каастаан, оларны делгээн. Ол бүгү ажылдарның утка-шынарының чаңгыс ай байдалдын кижини до-

раан эскерип каар. Хөй-хөй көрүп кээрге, кижини харын чалгаарай бээр: ол-ла херип каан Христос бурган, ол-ла бичини оол туткан аныяк кадын. Бо кижини бодап көөрге, ол улуг талантылыг чурукчуларны католик шажын бодунун эрге-ажыктарына ажыглап, оларга хостуг ажылдаар арга бербейн турганы илдең. Ынча хөй делгелгелерни кезип келгеш, реалисттик темага чуруттунган чаңгыс-даа чурук көрбөөн мен.

Ватиканга бир совет эшке ужураштым. Ол РСФСР-нин улустун чурукчузу, профессор Владимир Игошев деп кижини болду. Кадайы-биле кады чорду. Сицилияга ийи ай ажылдаап, ам Римде келген.

— Силернин Тывага чораан мен — деп, Владимир Игошев чугаалады.— Сергей Пюрбю, Сергей Лаңзы-биле таныш чораан мен. Мөңгүн-Тайганы чуруп турган мен.

Мээң бөлүүм чоруур деп барган, хоочун чурукчу-биле хөй чугаа кылыр арга чок болдум. Хары черге Төрээн Тываны билир кижиге ужуражып, оон дугайында чылыг сөстөр дыңнаарга, кижиге дыка-ла өөрүнчүг чораан.

«Кижини чери кидирээштиг, кижини чеми химирээштиг» деп шаг-шаанда тыва улус чугаалап чораан. Бистин аян-чоруувус чеже-даа солун, эки эртип турза, бо домак үргүлчү сагындырып, бодунун шынныын боду бадыткап кээр чорду. Капиталисттик делегейде бүгү чүүлдер өске-дир. Дүн-хүн чок чивецнешкен, кижини кижини ажып каар болду бе дээн чижектик рекламаларга карак шылап каар. «Хостуг» делегейде реклама, чарлалдар бирги черде, олар кижилерни кайгадыр, меңнедир дээш оралдажып турарлар. Ында бүгү чүүлдер өскерлип, хуулуп, элдеп-эзин аажычанны көргүзүп турар. Бараан өртөө безип бир хүнде каш катап өскерлир. Капиталисттик делегейде бүгү чүүлдер чиндинээш ортузунда, дөңгелик кырында ышкаш элечейнип турар. Бичин-ле чайлыш дээр болза шорузу, капиталдың малгажы кирип тырта бээр. Хоорайларның шиилеме машиналарының дааш-ши-

мээнинге кижиге кулаа уюк апаар. Ында машиналар анаа медээ орнунга инек дег мөөрөп-даа, пар-арзылаң дег ырланып-даа, бөрү дег улуп-даа, ыт дег ээрип-даа турар кылдыр кылып каан. Кижиге могапшылап, дүүрөп каар.

Чанар хүнүвүстү салаа базып санап турган бис. Ол шак чедип кээрге, чаштар ышкаш өрү шуражып, куспактажып турдувус. Чанар! Өске черге чоруурга оон эргим сөс чок деп чүвени ылап-ла билген мен.

ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГЛЕЛДЕР

Степан САРЫГ-ООЛ

ЧОННУЦ ЧЕЧЭЭ

Бнда-мында дугуй, хүртү дагжаан чүктен
Районнар, колхоз, совхоз төлтеринден
Динмиттелген ыры, каткы, баян, хомус
Дириг чечек, ортулуктар шуужуп кээп тур.

Чочагайлар, конгурактар — сырга, дээрбек
Чойган, пөштер, хадын, хаактар өттүнгензиг,
Шолбаннар дег, чодураа дег карактар хып,
Чоннуц чечээ — фестиваль-даа чалгый-ла бээр.

Совет Тывам мөнгө согар оттуг чүрээ —
Солангы дег найысылал Кызыл хоорай
Оңмас ногаан торгу тонун кеттинипкен,
Оглу, кызын куспаан херип уткуп ап тур.

Уругларның бүдүш сыны, экти, хөрээ
Ураниарның шуткуп, чазаан чогаалы-ла:
Кудай өңнүг — ак-көк хемнер, хөлдөримниң
Куулар, кастар куштары-даа аңаа четпес!

Суулаан дег суук-суук хүрен, казылганзыг,
Суурган хола, алдын өңнүг хадыңнарзыг
Чергелешкен түмөн кыстар онгаар-дескээр
Сесерликте базып турда, чүү дээр ону!

Тар-тар ышкаш содак, шуудак кеттинипкен
Дазыл, чал дег шыңган туткан мөгелерниң
Ажыл-иштиң чымыжыңга аян кирген
Арыннары чурту ышкаш чараш көстүр.

Чүүден-даа сен, кончуг топтап көрден, өңнүң.
Чүрээң боду үнү чок бол сөглеп тур боор:
Бүгүдениң ниити арны — ишти-хөңнү
Бүрү шыпкан чайның айы июнь-не хевээр.

Байырлалдың киржикчизи оолдуң, кыстың
Маңаа бөгүн мындыг күштүг наадым кылып,
Ырлап, хөглеп, күжүн көржүп ойнаар сылдаа
Ындыг амыр — кыдыра деп бодаар аайжок.

Улуг совет күрүнениң чүү-даа тынымас
Ушпас-тайбас мөге быжыг чөлөңгүңжи —
Бүгү чоңнуң каас-шиник, тодуг-омаа,
Бүдүрер күш тиилелгезин байырлап тур.

Бөдүүн сөске улам-на чоок чугаалаарга,
Бөгүн бистиң магазиннер, бүүзелерде
Эът, саржаг, хлеб, сүттүң, бүгү-ле эттиң
Эгээртиңмес агымы уजार динмирер тур.

1962

ЧОЗА ХЕМИМ

Адам чурту — Чоза хемим —
Арбайын чип өскен хемим,
Арбын малга кадарчы бооп,
Алгап-ырлап өскен хемим.

Чозам бажы Сарыг-Хөлүм
Чомусталган бичини-даа бол,
Кезээде-ле сеткилимде
Хереп алгап манап чыдар.

Чорук кылып ырай бээр мен,
Чоза хемим сакты бээр мен:
Шораан кызыл Согуна даам
Чоргаар харап манап оарар.

1979

БАЙЛАК ЭРЗИН

Экти бедик таңдылардан
Ээрлип, дүрлүп шурап баткан.
Эгээртинимес эртицелиг
Эрзин хемим — чоргааралым.

Дүктүг анның кокпа шыыры,
Түмөн куштуң дүжүм турлаа,
Аннаан оглу артыын үспес
Амыралдыг байлак хемим.

Мөөгү, кады, чүү-даа чеми
Мөөрүктерден эдээ чедир
Эгээртинимес — ажаап төтпес,
Эртинелиг байлак хемим.

Улуг чоннун хөй өң сүрүү
Угулзалаан хээзи болган
Уран ырлар унун долган
Узун Эрзин — омак хемим.

Куду шынаа, ховуларын
Кулузун дег үнүш шыпкан,
Машиналар ыры дендээн
Магаданчыг байлак Эрзин.

Бойдузунун чараш каазын
Боду чаяап чаартып алыр,
Чогаадыкчы күштүг чоннун
Чоргааралы — байлак Эрзин.

1963

КАДЫ ЧОРТТАР ЭШТИГ БОЛДУМ

К. Кудажыга.

Аът, шары кожуп алгаш,
Андазындан халбактанып,
Ангыс чарып, чуруп чордун —
Адазының сурукчузу.

Каък, Чээиск, Ийн-Талда
Кадарчының изи бүткен.
Карандаштап даянгаштын,
Кадыр Дагже харбап үндүн.

Бедиктерге чуглу бербейн,
Бергелерге ойда дүшпейн,
Чонун үнүн сүзүк кылгаш,
Чогаадыптар апарган сен.

Чергелештир кады чорттар
Чечен сөскүр эштиг болдум.
Челер-Шилгнц аксын салам —
Чернц бертин чыыра тыртсын.

1979

Юрий КЮНЗЕГЕШ

КАВАЙДА ЧАШ

Хаяалыг хүн шонуптарга,
Кавайда чаш отту чаштап,
Херелдерже карактарын
Хере көрүп шулуннай-дыр.

Хүрең арнын суйбал келген
Хүннүнц ужуун тудуп аар дээн

Салаалары тутчу бергеш,
Салышпаска боданы-дыр.

Ийи будун боштай тепкеш,
Чадаг-терге дукпуртулап,
Ийни куду чүгүрткензиг,
Шаан төндүр даваннай-дыр.

Авазының үнүн танааш,
Хүлүмзүрээни арны чырып,
Алды айга четпээн-даа бол,
Күжөнгилеп өндөө-дир.

Кавайлыг чаш чайгап оргаш,
Каш янзы боданыр мен:
«— Аът өлүр — баглааш артар.
Ада өлүр — оглу артар...»

Анаа, бөдүүн амыдырал —
Амгы хүнге чоргаараар мен:
«— Сарлык мунган өгбөм оглу
Самолётту хөлгеленген...»

«— Кижини төлү өзүп келир:
Хинин кескен иези — Чер
Ожук-дөр дег тарлай бээрге,
Октаргайже ужул үнер!..»

Өөрүшкүмнү доюлдурган
Бөгүн чаш оол
Өзүп келир... Кедизинде
Бөмбүрзекти бүрүн эргиир
Өпейде чаш удуп алзын.

ЫНАКШЫЛГА ЙӨРЭЭЛ

Ынакшыл дег терең далай
Каптагайдан тыппас силер —

Хайнып, мөөрээн чалгыгларга
Ынакшааннар мөңгө эштир.

Ынакшылдан бедик сын чок —
Ыдык, шораан шыпшыктарын
Чадаг болгаш аъттыг туржук
Сагыш-биле ченгип ашпас.

Ынакшылга денлээр күштү
Ырда, тоолда мөңгөжиткен —
Тыва чоннуң маадырлары
Тынын аңаа орнап чораан.

Ынакшылда назын болчай:
Аас-кежик, ажил-үүле,
Ажы-төлдүн шулуннаары
Ыяк быжыг доңнаттыңган.

Ынакшылды кан дег быжыг,
Өртемчейнин өзээ дээр бис.
Ынчалза-даа хылдан хээрек —
Өлүм, хинчек ында кожа.

Ынакшылче чүткээннерге
Ындыг халап моондак болбас.
Арыг, шынчы ынакшылы
Амыдырал чечээ болур.

Ынакшылдың көвей өңүн
Бурунгунуң генийлери —
Пушкин, Данте, Руставели
Ындынналдыр ырлап чораан.

Ынакшылын сагызын дег
Ыдык сагаан чалыыларга
Караңгыда шолбан безин
Халдып чедер кожа аал дег.

Ынчангаштын чүрээнерде
Чайыннанган чайгы хүн дег

Ынакшылдың чылыг, чырыын
Чалданыш чок камгалаңар!

Бөгүн тиккен бөдейиңер
Бөмбүрзекке багана дег,
Чуртуңарны каастазын,
Чуртталгаңар чаагай болзун!

АЗАС ХӨЛҮМ

Дээр өңнүг далай дег
Азас хөлүм,
Ааттыңган кавай дег
Дески чайгап,
Айдызаан салгынга чүрөөң тааладып,
Чалгыды,
Чайнады —
Чаражын, магалыын!

Сээң-биле кады мен,
Сеткил ынаам.
Азас хөл чүрөөңге
Мөңгө артар:
Мөөп чалгаан ээремде сени ошкадым,
Чалгыдың,
Чайнадың —
Амыраам, чаражым!

Ээргништээн чалгыгдан
Хүлүмзүрүүң
Эрикте чечек дег
Хүнче чүткээн:
Лас-кежик хемези бисти чайгазын,
Чалгызын,
Чайназын —
Амыраал, ырлажыыл,
амыраам, чаражым!

Александр ДАРЖАЙ

БАЗЫРЫККА БОДАЛ

Аржаан суурда бурун шагның базырыындан
Алдын-мөңгүн эштип алган хаан-биле
Он беш эрес экер эрниц, аът-хөлдүн
Онуп калган куу сөөгүн казып тыпкан...
Чараш кыстар чылыг куспаан көрбейн чыда,
Чаалыг шөлге дидим оолдар кырылган бе?
Алды оран ширээзинче хаанын үдээр
Албатының берге үлүү тавараан бе?

Бурунгу шаг чээрби векте дирилген-дир:
Буурул Тыва хорум-даштан туруп келди.
Эртемденниң бүзүрелдиг сөзүн дыңнааш,
Эмин эрттир сеткилимден хомудадым:
Кандыг-ла бир аарыг, чөнүк хаан дээштиң,
Канчап тынын амыр-шөлээн өргүптер чоор?—
Калчаа дайзын халдаан болза, ужур ыйнаан,
Хайыралыг Төрээн чурт дээш өлгей эртик!

Төре баштаан дээди хаанның ады-биле
Төрээн чери холбаалыг-даа турган магат.
Ындыг болза, үе-дүптүн кижилерин
Ынчаар ширнин чемелээр-даа эргем чок-тур.
Сонгу чырык назынында эрес-дидим,
Соруу күштүг маадыр болуп төрүттүнер
Тоолчургу эрте шагда мен-даа болза,
Эрлик кирген авыралдыг хааным дээш,
Эки тура, бөрттүг бажым бөргүм-биле
Тоо чокка өргүпкен-даа турар мейнаан.

Адыр доктаа! Амгы үе кижизи сен,
Арай бодан: хаан дээштиң өлүр сен бе?
Бурунгулар өршээзиннер. Олар ышкаш
Мугулай чүүл таан кайын кыла бээр мен.
Өртег чокка тынын саткан өгбелерни
Өөдежок, угаан чок деп бактавас мен,
Ынчалза-даа сеткилимниң ханызындан
Ыдык чаагай үлегер деп йөрээвес мен.

Алдын-Хөлдүн эрийн дургаар
эстээн сырын
Артыш чыдын
менче челбиц,
айдызады.

2.

Катунь

Хадыларның чоон уну чиңге хаак дег
Хатка ээлгир кыжырткайнып чайганы-дыр.
Хая-даштыг кадыр элде тендиңейнип,
Катунь хемниң хайым чалгыын кайгап тур мен.

«Ыржым аяс хүнде безин мени көргөш,
Ыяштарның чокпак бажы дескинер —
Олардан-даа артык кадыг, чүү деп мындыг
Оол сен» — деп, адаамда хем шуугап чыдыр.

Караам-биле көрбейн чыда, оожум хем деп,
Катунь хемни соора адап чораан болдум.
Теве ышкаш улуг дашты дүндүүштелдир
Тевектептер эннежиг чок күчүтен-дир.

Шиви-пөштүң онмас өңүн хунаап алган
Шииледир саарлып мөөрээн дошкун Катунь
Чылдың бүгү үезинде алтай чер дег
Шырай-арнын каш янзы солуур дээр-дир.

Алтайларның ажы-төлүн кулданыгже
Анайлар дег сүрүп турган үеден бээр
Катунь хемниң агымынга дошкун килең,
Хайыра чок өжээн хайнып дойлу берген.

Хары черге сөөгүн салган төлдери дээш,
Кандыг ие чүрээ саргып ыставас боор —
Ханныг чылдар базырыкта хөмдүнген бол,
Катунь ам-даа ажыын ажып, кускуннап тур.

ДУВҮЛҮГДЕ

Тос-тостун
Дошкун соогу.
Харлыг дүвү
 ыт ышкаш
 сыйылай-дыр.

Харын мен-не
Қара чааскаан
Шүлүк бижип,
 ынак чазым
 алгап ор мен.

Чүү-даа мунгаш.
Чүзү ыстаан
Қелдилиг хат
 човууртап каап,
 ыглап туру.

Хемни дургаар
Хээлей үнген,
Эргим кыс дег,
 чодураалар саглаңнашты.

Эжиимни дуй
Ээргинштелип,
Хөртүк харлар
 хөөп каар дээш
 меннип турлар.

Хөңнүм сергек,
Хөглүг ор мен.
Хөлде кастар
 хөглүү аажок
 эштип чорлар.

Хөрүүн баскан
Көргүрээн хат
Хөректенип,
 хүртүүргенип
 улуп-та тур.

Көрүп ор мен:
Көктүг шыктап,
Долбан чаактым
 хүлүмзүрүп
 базып олур

Тос-тостун
Дошкун соогу,
Харлыг дүвү
Хаалгам дырбап,

сыынган ыт дег

сыйылай-дыр...

* * *

Ашак-Тура, Куруяк-Тура — ийн хая
Арыннарын удур-дедир көржүп ап-тыр.
Алыс шаанда олар болза, кара баштыг
Аныяк оол, чараш уруг чораан дээр-дир.
Кайызы-даа ээлей чурттаан эриктерин
Каап чадап, бирээзинге дүжүп бербейн:
«Кежип кел!» деп, «Хоржок мен!» деп маргылдажып,
Хемни кежир кускуннажып чорза-чорза,
Турган боду өзээнге киир көжээленип,
Дужааш дуруг чалымнар бооп хуула берген...
Өршээ, кудай! Бистер база мөгаттынчып,
Өжежип-ле чордувус он... Канчап харын
Хемниң ол-бо талазындан кежип чадап,
Кезээ шагда тоолга кирбээн улус боор бис.

Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ

ИЙИ ЧУРУК

Өрээлимде ийн кижини...
Өрээлимде ийн чурук —
Ленин биле Гагарин бо
Иштим-хөднүм биликсээнзиг.

Карактарда отчугаштар
Хүрүңейнип тургулаан дег,
Кайызы-даа хөглүү кончуг
Хүлүмзүрүп олуларлар.

Бир-ле дугаар көргөн улус
(Билбес кижиге кайын турар):
Адашкылар болган боор деп
Ала-чайгаар бодагы дег.

Өртемчейге аас-кежиин
Өттүр сөглөп, чаарты номнаан —
Бөдүүн болгаш дээди башкым
Бөгүн мени шылгаар дээнзиг.

Октаргайже согунналып,
Орук изээн үем-чергем —
Чернин оглу, космос төлү
Сеткилимче бакылаанзыг.

Чораан ботче чиге көрүп,
Сорук кириер улус орда,—
Кылган үүлөм бүдүнгүрү,
Хынамчалыым дам баар болду.

АДА-ЧУРТУМ

Ада-чуртум бодаарымга,
Ажыл-ишчи кижиге ышкаш,
Хөрээ делгем, экти бедик,
Хөглүг болгаш маадыр түрлүг.

Үүлө-ижин баш удур
Үелерден мурнай хемчээп,
Берзенипкен тутчуп турда,
Бергезинер чүвези чок.

Ызыгуурун алып болза —
Ыяладып базындырбаан.
Хоругдалдан, эжелелден
Хосталгаже ушта теп кээр.

Оттуг дайын, аш-чут өйдө —
Октябрьда чаза булгап,

Эра эжин ажа соп каан
Эрес кижиг ол деп адаай.

Өжээргелден, адааргалдан
Өдү чарлып дерзидээннер
Чыттыр базып чадажып каан —
Сылба шааптар, хоржок болган.

Чежемейниң улуг чаагай,
Сестир, торлур чүве чок бол,
Күжүн дөгеп көөргеттинмес,
Хүндүлээчел, буянныг-даа.

Хөй-хөй чырык хоорайлары —
Хөрээн долган орденнер дег,
Ажылгырын, маадыр чоруун
Алдаржыдып тургулаанзыг.

Эгээртинемес тараа, ногаа
Эриин ажыр хөлбенейнип,
Торгу, чычы хеви-даа дег,
Тоолчургу уран, шиник...

Ада-чуртум — бөмбүрзектин
Идегели, келир өйү,
Ильичиниң дарганнап каан
Аас-кежик кавайы-дыр.

МАРТ СЕСТИ БАЙЫРЛААЙН

Март сести силер-биле
Байырлаайн, херээжен чон!
Шенээңерден сөлөп алгаш,
Чергелештир баскылаай мен.

Эки, бакты деңге көржүп,
Эгиннерге чүктепкен бис.
Эннешпээ дег бергелерге
Эмеглешкеш, торулбаан бис.

Чаштар кежини дыңзыг туткан,
Сагыш дег чинк холдарыңар —
Чылыын биллип чолукшууйн,
Чырык хөңнүм сөглөп бээйн.

Көөрге-ле, шевергин боор,
Оон мөге холдар чок дег.
Көскү, чарлыг начыннар-даа
Ооң күжүн салгай өскөн.

Кадыг-быжыг эрлер безин
Дескешпейн, халактай бээр
Демниг үүле чоргаарлары
Кандыг кыстар бисте чок дээр!

Каргыс төре чыдын сурап,
Хая көргөн дүжүү бар бе?
Хосталганың ырын ырлаал,
Кожалаштыр базаып ораал.

Марттың сестн силер-биле
Байырлаайн, херээжен чон!
Бөмбүрзектин чону база
Бөгүн биске кожа чоруур.

СОВЕТ АРМИЯ

Дошкун чылдар хинин кезип,
Доруктургаш, каңналдырган,
Дайзыннарга өршээл бербээн,
Тайбың үе камгалалы —
Совет Армия.

Дөртен бирден — дөртен беш чыл
Төөгүден балаттынмас.
Делегейниң тынын алган
Дээди күчү, чаагай сеткил —
Совет Армия.

Дайын өрттүн кыпсырларга —
Сүртенчиг ок, чидиг мези,
Тайбың чырыын күзээннерниң
Сүзүглели, чөлеңгиижи —
Совет Армия.

Төрээн чурттун хөрзүнүнче
Өжээтен бут кавылатпас,
Төрөл чоннуң кежиин үрээр
Өлүм-чидим чоокшулатпас —
Совет Армия.

Ленинниң чаяганы,
Партияның башкарганы,
Изиг чүрек, чылыг холдуг,
Маадырның маадыры —
Совет Армия.

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ

**ХҮННҮҢ УЖУП
ЧЕДИКСЭЭР МЕН**

Мөңгүн-Тайгаа баштай баргаш,
Хөөрөшкен улузум хөй:
Бөдүүн, эрес ишчилер-дир,
Хөрек-чүрээн сөглөп бээр-дир.

Оларлардан, шыны хөрек,
Онзаланып ылгалбас бол,
Сеткилимни туда берген
Сергек омак бир-ле кыс бар.

Дөөскүн-сыйбың аажы-даа чок,
Төлөптиглер бирээзи-дир,

Төрээн черже ээп-даа келгеш,
Дөмөй ону сактыр-дыр мен.

Саадак арттын агаары-ла
Саададып тутпас болза,
Күжүр чүрээм дөстүндүрбес,
Хүннүң ужуп чедиксээр мен.

ДОНГАНЫМ-ДАА УТТУПКАН МЕН

Акы-дунма Моол болгаш
Алтай-биле кызыгаарда
Кызыл-Хая суурунга
Кыжын эвес, чайын чордум.

Мөген-Бүрен хемчигешче
Мөнгүн, сүүр сын хереп туру.
Чанымда бо менги көргөш,
Чайгаар бодум дидиредим.

Баштай барган суурумга
Маажым топтап базып чор мен.
Бөдүүн хептиг, дырбааш туткан
Бөлүк кыстар эртип чытты.

Каттырымзап, бир-ле уруг
Карак уштап көре каапкаш.
Танаан-на боор, ушта баскаш,
Далашканзыг уткуй келди.

Ооң өөрү билбээченеп,
Олчаан хөглөп ырап бар чор...
Өөреникчи чылдарымда
Өннүүм болду, танып кагдым.

Чеже чылда көрүшпээн бис?..
Сеткил хандыр хөөрөшкөш.
Дош-менги баарын орта
Донганым-даа уттупкан мен.

ЧЕЧЕН-МЕРГЕН СӨСТЕР ХӨЙ БОЛ

Төрээн, өскөн черивиске
Төөгүден бээр чонувустуң чаяап кааны
Шүлүк, ыры, чечен тоолдар
Чүс-чүс туржук, муң-муң арын номнар болган.

Шак-ла аңаа сылдаглааштын,
Сагыш анны берген дораан кезенипкеш,
Саалады бижий каапкаш,
«Салымныг» деп санадырын күзээрлер бар.

Ийет, харын ынчалдыр-ла
Ленин башкы дугайында сактып кел-ле,
Чүүлдештирип буу-хаалап каар,
«Шүлүкчүлер» болганчок-ла таваржып кээр.

Угааннарның эң-не улуун
Уран, ылап чуруптар дээш ханылаарга,
Чежемейниң бодал байлак,
Чечен-мерген сөстөр хөй бол, чедишпейн баар.

«Шилээн темам тергиин-не» — дээш
Мактал, йөрээл, бадыткалдар арбыдаткаш,
Баштыңчының адын тудуп,
Чиик көрүп, бижиир эрге кымда-даа чок!

АК-КӨК ХЕМИМ — УЛУГ-ХЕМИМ

Азия төвү ынак чуртум сыннарында
Бедиктерде чайыннанып мөңгө чыдар,
Менгилерден кыландыржып чаржып баткан
Аржаан суглуг судактардан күчү тыпкан —

Төрээн чуртум төрээн хеми —
Ак-көк хемим — Улуг-Хемим,
Төөгү шагдан көргөннерни
Адааргаткан начын хемим.

Эртинелиг Сибирь кежир эртегиден
Шыдал-күжү сынышпастап, дошкун чаңнап,
Эзим-каскак, берттер буза чүткээш,
Чырык кыды мөңгө доштуг, далай четкен —

Төрээн чуртум төрээн хеми —
Ак-көк хемим — Улуг-Хемим.
Төрөл аймак ураннары
Алгап-ырлап мактаан хемим.

Арат кижиге муңнак төлүн эн-не баштай
Оккур шапкын агымынга өпейлепкеш,
Аас-кежиге бодараткан Россияже
Орук айтып, угаан соруун хей-аът киирген —

Төрээн чуртум төрээн хеми —
Ак-көк хемим — Улуг-Хемим,
Төдү сөглөп, бижип четпес
Ачы долган эргим хемим.

Он-он чүс чылдар өттүр унун дургаар
Ондаан човуур, муңгак ырлар долуп чорду,
Октябрьның оттуг чаңыны тинлээн соонда
Омак ыр, хөг даажың-биле аяпнашкан.

Төрээн чуртум төрээн хеми —
Чалыткаан хем — Улуг-Хемим,
Төөгү көрбээн дээди күштүг
Саян ГЭС-ти шаңнаан хемим.

Алексей АРАПЧОР

ХАРАП ТУРАР

Өгбелернин малын чалааш, чурттап чораан,
Өлең үнген эрги өдек хонаштарлыг
Хайыракан бедииндиге кады үнээл,
Карак чедер делгемнерже харап көрээл.

Ак-көк дээрден буступ дүшкен көрүнчүк дег,
Ажык хову ортузунда хөлдер чыдар.
Эрзин, Тестиң шулу мөңгүн илчирбе дег,
Эрийн дургаар суурлар турар унун көөр сен.

Адаавыста «Мөрен» совхоз төвү ол-дур.
Адышта дег дириг чурук — амыдырал.
Малчыннарның аалдары мыя бо-дур.
Маңнык ышкаш тараа, сиген шөлдери дөө.

Черни шыпкан чинчилерзиг кодан малдар
Чергелешкен чылар-чылбас оьттап чорлар.
Тейде хараан кадарчылар ырлажырга,
Девидексеп, хөрек-чүрээм чымыраарыл?

Аьттыг кижиге хоюн чалаан кедээ туру.
Анаа барып ужуражып, таныжаалы.
Бедик черден куду көрүп анаа орбайн,
Белде, хемде өглерге-даа барып көрээл.

Чаагай чыттыг, чедир сүттээн сарыг шайны
Шаажан долдур суксун хандыр барып ижээл.
Ужур эртпейн, хүндүлээчел чонун-биле
Улуургавайн, ажыы-биле чугаалажыыл.

Аныяандан кадыг ажыл кылып чорааш,
Ажылчы бооп өзүп келген Орус Намдал
Хүнге додаан хүрең арны хүлүмзүрүп,
Күштүг, шыырак холун сунуп чедип келди.

Эрнийн холун туткан дораан сагыжымга
Эрес-омак малчыннарның чуртталгазы
Эзим эдээ хову, шаттан, кадыр дагдан
Элбек малдың аразындан көстүп кээр-дир.

Күрүнениң өнчү малын өстүрер дээш,
Күзел-биле харысалга хүлээнгештиң,
Шагның бүгү эргилинде күжүр малчын
Чаьска чагзып, харны сүзүп черге чоруур.

Азырааны малы дээштиң сагыш салган
Ажыл-ишкир, кежээ топтуг кижилерге
Харлыг шуурган — дошкун бойдус аагын өттүр
Каш чыл улай чедишкиннер немежип кээр.

Орус-оолдуң аалынга кады бараал,
Оттуң кыдыы долганыпкаш, хөөрежили.
Чангыс чорук каяа болбас даштын хойнуң
Чанын орта дуза кадып хайгаарап көр.

Сылдыс шыпкан айдың дүне таанда элдеп,
Сыннар хөрээ көгергилээр, хемнер чайнаар.
Чылгы манаан эрес эрниң лимбилээри
Сырын-биле ховулардан дынналып кээр.

Малчыннарда оожургал чок, уйгу кыска,
Магадылап дүне безин малын эргип.
Өле булут союп үнгеш, карангылаар,
Өзеннерде үгү эдип, бөрү улуур.

Чыткан хойлар кидиредир кегженгилээр,
Чылганган инек чыдынында шүжүлөжир.
Өдек эргий ыттар ээрип маңнашкылаар,
Өртегде аьт ээзин көргеш, ораныптар.

Ийи-чангыс дамды дүшкеш, чаьзын кудуп,
Идик-хепти өттүрүп кээр, соогун канчаар.
Карангызы чер-дээр тудуш ылгаттынмас.
Кайнаар базар, чүгле ону малчын билир.

Коданчы ыт туругладып маңнап үнер,
Хойган малын ээзи дораан оожургадыр.
Арыг уунче даван даажы дезип ыраар,
Алды аалдан боолар эткеш. ыржымнай бээр.

Дангаар эртен алды, үстүү эзимнерден
Даглар хөрээн чангыландыр сыннар эдер.
Дашкаар үнгеш, эртежилер ону дыцнаар,
Далаш чокка малдар туруп, снлгиленир.

Ижин-баарын куюмналдыр кыйбыцнадып,
Ишкээр хемниң саарыглары хөөмейлеп кээр.
Өгнүң ээзи Бөмбээ тургаш, одун салып,
Өрегезин ажа тырткаш, чемин кылыр.

Шиви баары, кескен сиген шынаазынга
Чивиг кызыл чыраалардан эликтер кээр,
Чикти куду мотор дагжап, боолар эдер,
Шивеш кылдыр, оьттаан аннар мацнажыптар.

Азырааны малынга дег, анга болчуп,
Аьттаныпкаш, Орус Намдал халдып үнер.
Халас чүве хайып чоруур төтчеглекчи
Кайы ырактан бараан көргеш, дедирленир.

Орай күстүң алдын шокар бүдээлгези
Эртенги хүн херелинге хөлбеңнеп кээр.
Оран-чуртка сеткил-чүрек ынакшылы —
Элдеп чараш уран ырлар куттулуп кээр.

Кедек сыннар, мөңгүн бөрттер кеткилепкен,
Хемче баткан салгын-сырын тыныжы соок.
Чанган куштар кударанчыг ырлап эртер,
Чашпан-сиген ажыг чыды хөрек долар.

Чангыс дүне бүргөп келгеш, харны чааптар,
Чаакталган, чеңнээн хемнер туттап келир,
Хамык малдың алгыржыры дувүренчиг.
Кажааларлыг кыштагларже аалдар көжер.

Көдээ Совет дагзып каарга, Намдал орбас.
Көвей аалдар кожаларын эргий кагар.
Аралажыр, сагыш-сеткил деткимчези
Аныяктар малчыннарга сүме херек.

Албан херээ, хууда чорук, аарыг-аржык —
Амыдырал бар-ла турда, чүү-даа болур.
Чангыс бодун бодаар кижиг Орус эвес,
Чаны ээлдек, дузааргаачал чоннуң оглу.

Совхозунга, районга, хоорайга-даа
Чорук кылып хуралдарга киришкилээр.
Чедип келгеш, эштеринге ужуражып,
Чедер-четпес ажыл-херээн сүмележир.

Когурум соок эгезинде харлыг кыжын
Кодан санай хамык хою хураганнаар,
Дүне, хүндүс кажааларга, одарларга
Түвексинмейн, ажылдааннар шыдап үнер.

Орус биле Бөмбээ олар салым кошкаш,
Олут чокка каш чыл улай малчыннааннар —
Холу дынзып, бергелерни көрүп чорааш,
Кодан-кодан көвей малды өстүргеннер.

Совет чурттуң куруглавас алдын таваан
Чоннуң кежи, үлүг-хуузу, дола берген —
Ажыл-херээ буян болган малчыннарның
Амыдырал, ажыл-ижи мындыг-дыр бо.

Куулар ЧЕРЛИК-ООЛ.

ТАЙЛЫ БЕРЗИН

Херээн долдур медальдарын кадап алган
Аккыр хыраа кастып дургаар бысканнапкан,
Аяс караң кударалдап туманналган
Хөглүүң сүргей кудумчулап базып ор сен.

Чаалыг шөлге чалыы хевээр мөңгөжиткен
Эштерин-даа сактып чоруур чадавас боор.
Чалар отка соок дошту эргискен дег,
Эрткен дайын сеткиливис шонмушаан-дыр.

Эки турачы маадырлыг эрестерни
Эскербейн баар доскут сеткил биске турбас.
Эрткен-дүшкен сенче бүдүү эргилип каап,
Эргелелдиг, хүндүткелдиг көргүлөп чор.

Фронтучу таакпылап каап базып олур:
Буурул башта чаңнык-динми ам-даа хевээр.
Хөлчок ээлдек мөгейгештин мендилеңер,
Хөңнүн өөртүр баштак сөстен сөглөп чоргар.

Майның чечээн хрустальга чалбыштаткаш,
Бажыңнарга өрү дөрже чалап чоргар.
Хөңнү чымчап, сактыышкыны чиигезин,
Хөрэнейден кударалдар тайлы берзин.

* * *

Назын эрткен шактарымны санавышаан,
Адаам-биле шолурааш хем бадып чыдар.
Кырыыр шагым даглар ажыр кедечишаан,
Кырым-биле көвей булут көжүп чоруур.

Кудук болган карамайга булут доктаан,
Кударалым аңаа сөглөп хөөрөшкен мен.
Чаным-биле баткан хемниң саарыңга
Сарынналыым ажыдар дээш чадашкан мен.

— Мээн үнүм билир болган аксың-кежи
Чырык черге хоозун чурттап эртпээн сен — дээн;
Сырынналган ырым ынчан дендей берген.

— Мээн өңүм хөңнүң өңү болуп чораан,
Чырык черден шимчээшкинни алган сен — дээн;
Шыдангырым оон улам дендей берген.

Александр ШОЮН

ТЕРЕКТИГ-ХЕМ

Берге оруун ажып эрткеш,
Берт-Даг суурга ооргаланып,
Узун Теске чедер дээштиң,
Уйгу-дыш чок ырын ырлаан,
Каас-чараш чурумалдыг
Кайгамчыктыг Теректиг-Хем.

Эрин дургаар тутчуп маңнаан,
Эштиң, шымнып, ойнап хөглээн
Аян туткан сыгыт-хөөмей
Арыг ишти чаңгыланган,
Аныяктар турлаа болуп,
Агып баткан Теректиг-Хем.

Часкы, күскү үелерде
Шалын-хыраа чайынналып,
Чеди чүзүн челээш ышкаш,
Черниң кырын хуулдурган.
Оьду-шыгы хөлбелчиңнээн
Онза-чараш Теректиг-Хем.

Чайын-кыжын үзүктелбес
Шапкын ажыл динмиттелген.
Чымыш-иштиг малчыннарның
Чыглып келир ынак одаа
Ажылчы чон чурту болган
Ажык-делгем Теректиг-Хем.

ТЕРЕК ЧАНЫНГА БОДАЛ

Сагланайнып, салгын-хатка өпейледип,
Шала часкаар частып орган терек унун
Кандыг кижиг боданмайн, балды арнып,
Хайыра чок керттип кааштың баржык ирги?!

Чурттап өзүп,
мандып турар тергинн-не-дир.
Азас хөлгө
оттуг-хемээ эстеннеттим,
Арыг суунда балык, кундус...
элбээн билдим.
Чурттаксанчыг
чурумалдыг
ортулуктар
Көрүнчүк дег
арыг суунда каазын көрнүп,
Чугдунмушаан
мени үдеп
турганзыг-даа.
Көзүлдүр-ле
хөлбеңейнип
артып калды.
Хөртүк, менги чыда чайлаар тайгалардан,
Хөлзеп, саарлып
бадып чыдар көвей хемниг,
Хам-Сыраның адырларын
бедиктерден,
Караам-биле
топтап көргөш,
магададым.
Дазыр тайга шыңнарында
арткан хөртүк,
Дазыл, дамыр —
иви-чары мыйызы дег,
Адыр-мыдыр,
алды адыр —
оон-даа көвей...
Агарарып,
куурарган
мыйыстар-ла.
Алды, кундус...
ажыт чыдар
турлаглары,

Чырык чаагай чуртталгаже
Шынның оруун айтып, йөрээп,
Дүндүүштелдир өргээн чечээн
Түмен чонга үлекседим.

ЭККЕЛГЕН МЕН

Октаргайда шолбан сылдыс
Опчоктанып, чивеңейнип,
Талыгырда Черде мени
Далаш кел деп, чалаан-даа дег.

Шары хөлгем шагда уткан
Чаа Тывам чалыызы мен.
«Союзумну» шиглепсимзе,
Согуннадыр четкей мен де.

Черим белээ — чечээн алгаш,
Сенээ сунуп чедиргей мен.
Алыс тайбын күзел-биле
Амырлажып, аалдаай-даа мен.

«Тынган өкпен, соккан чүрээн»
Топтап көрүп, шинчилээй мен.
Эртеден бээр чонум манаан —
«Эге сөзүң» эккелгей мен.

Өөлөт ЧИҢМИТ

ДОРУГ-ДАЙ

Саяк баскаш, челгилээр —
Шаттар, хемнер чыырлып кээр.
Сарадак дег чазадак
Чараш аьдым Доруг-Дай.

Аксым сал деп аадамнаар,
Артка-сынга торулбас,
Сула чаннап чыраалаар
Суглук каккан Доруг-Дай.

Дезиг аътты сывыртааш,
Дескештирбейн тудуп аар.
Узун дурттуг, шилгедек
Урагачы Доруг-Дай.

Дөрт-ле чүзүн чоруктуг,
Төрээн чонга макталдыг,
Чылгычы мээ даянгыыш,
Шынап эрес Доруг-Дай.

ҮЛҮҮМ КАДЫП ТУРАРЫМ ОЛ

Ангыс чарган тракторнуң
Андазынын кошчу каапса,
Артык шагым халас ытпайн,
Анаа келгеш, дузалашса,
Үнген күжүм хилис барбаан,
Үлүүм кадып турарым ол.

Он шаа минут аразында
Оорга, мойнум шылагыже,
Көржең баскан кадарчыга
Көрүп турбайн, дузалашса,
Төккен дерим анаа барбаан,
Дөмей дуза катканым ол.

Шүүдеп оргаш, бижип кааным
Шүлүүм «Шынга» чырып келзе,
Хоор чонум сеткилинче
Кокпа оруун изей берзе,
Үжүүр-мерген чымыш ишке
Үлүүм кадып турарым ол.

Хаяң ЕНЗАК

ГАГАРИНГЕ ЙӨРЭЭЛ

Кытылыктың кырын дургаар
Кылаң дээрни кыя шыйып,
Ээрбек хемни магадаан дег,
Эдеринчи шимчеп бар чор.

Элбек оъттуг Ээрбек хемниң
Ээзи болган малчын Содуй
Эртип чыткан чырыткыны
Элдепсинмейн үдеп туру.

Даңза хүлүн кактап чыда,
Дагда хойже көре тырткаш,
Хавыяалыг Содуй ирей
Гагаринни сактып йөрээн:

«Космосче шуужуп ушкан
Космонавтар — салгалдарың
Изээн кокпаң орук кылып,
Илдик чокка ужудуп тур...

Онза шагны эгелеп каан
Октябрьның төрөөн оглу,
Черниң төлү, чоннуң төлү,
Сээң адың мөңгө артар!..»

АЙЛАҢ-КУШТУҢ ЫРЫ

Ынак сарыым боду
Ырлап турар ышкаш,
Айлаң-куштуң ыры
Арга иштин долду.

Ындын ырни дыңнап,
Ынакшылым хайнып,
Эткен үнче шиглей,
Эрес-омак бастым.

Ыры менден дезип,
Ынай хандыр кирди.
Кара эзим шоодуп,
Хатка хоолап туру.

Айлаң-кушкаш, ырын
Ам-даа салып көрөм.
Амыраам кыс мында,
Арга-арыг, чажырба.

Лидия ИРГИТ

* * *

«Ырак черде чурттап чоруур
Ынак кызым кандыг чор» — деп,
Сагыжың ий, удуп-оттуп,
Сактып, бодап чыдарынны
Чүрээм шуут-ла эндевейн,
Чүрээн-биле денге согар.

Хөлүн эрттир мени дээштин
Хөлзевейн көр, эргим авай.
Ханы тудуш, судал дамчаан
Кара чангыс чүрек согуу —
Урууң менээ дыш-даа бербес,
Уйгум кады чиде бээр-дир...

ЧАҢГЫС МЕН ЧОП ЭСКЕРБЕС МЕН?

Чараш оолдар кандыг чүвөл?
Чаңгыс мен чоп эскербес мен.
Кандыг-даа кыс оларга-ла,
Кара элдеп, ынакшаан боор.

Танцыга-даа, кинога-даа
Театрга-даа бо-ла баар мен.
Кандыг-даа оолдар ында турар,
Кандызы-даа дөмей чорду.

Кады чораан өөрүм бүдүү:
«Дуу оолдуң чаражын» деп
Карактары ында барган
Тулдур кайгап тургулаарлар.

А мен чоп чарашсынмас,
Анаа турар кижичордум.
«Чараш оол» — деп чүзү-ле ирги?
Чаңгыс мен чоп эскербес мен?

Николай ОНДАР

**ЫНАКШЫЛ БООП
ЧЕДИП КЭЭР МЕН**

Чүрээң мени күзей берзе,
Чүглүг куш бооп ужуп кээр мен —
Чалгыннакчы шинчилиимден
Часпайн танып, уткуп аар сен.

Чүрээң мени күзей берзе,
Шүлүк, ыр бооп чедип кээр мен —
Амыдырал-чуртталганың
Ашпас хүнү кылып аар сен.

Чүрээң мени күзей берзе,
Чалынналдыр чылдып кээр мен —
Чазыг кылып, соора танып,
Чагдыныкчаа бердинме аа...

Ынчан шынчы өннүүм сенээ
Ынакшыл бооп чедип кээр мен —
Бергелер-даа албан турар,
Берзенипкеш эрткей-ле бис.

ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР, ШООДУГЛАР

Монгуш КӨЖЕЛДЕЙ

ШЫНЧЫ ТУРУШ

Улуг шангыр карактарлыг, бедик хаайлыг, шил-гедек чинге сынныг, бажының кара-сарыг дүгүн кезээде чолдайты таарып алган чоруур ол эрни көргөн санымда-ла, он ажыг чыл бурунгаар болган таварылганы утпас мен ийин. Мээң ол өңнүүмнүн чогуу адын Ховалыг Чүдек-оолович Дандар дээр чүве. Мен ооң-биле чангыс бригадага чер андарып, ооң соонда чолаачылар курузун деңге доозуп алгаш, колхозка машина мунуп шаг болган бис. Кандыг-даа ажыл кылганда, ооң төнчүзүнге четпээнде, черле амырас чанныг кижини. Ооң ындыг чаны күш-ажылчы үлүүнге болгаш чоннуң хүндүткелин чаалап алырынга шору ужур-дузалыг болган.

Бир катап Ховалыг Чүдек-оолович-биле бистин колхозтуң сүт-бараан фермазын Хөндөргейде чайлагже көжүрүп эгелээн бис. Ийин борбак машина-биле барык ийини хүн иштинде саанчыларның өөнүн иштин, күш-хүнезинин, саалданың дериг-херекселдерин дажыглап келген бис. Хамыктың соонда кадарчыларны, саанчыларны, оларның ажы-төлүн — хамык улусту ийини машинага олурткаш, чайлагже халдып үнүпкөн бис. Дандарның машиназынга даңгаар-ла саанчылар олурупкан. Мээңинге — колдуу-ла бичини уруглар болгаш кырганнар олурган. Чайлагга чедип келгенивисте, кижим меңээ хөрей-дир:

— Көрдүң бе, Монгуш, кончуг эрини, мээң машинамага ферманың эң кол кижилери — саанчылар келди. Оларның аразында кымнарны чок дээр! Колхозтуң эң дээр көргүзүгүлүг мурнакчы саанчызы Валентина Чиңгиновна база.

— Тергиин-дир, Ховалыг! Ол саанчыларың-биле аас-кежиктиг болуп көр. Аргалыг болза фермага доктаамал чолаачы кылдыр ажылдай бер — деп баштактандым.

Дандар ынаар-ла саанчылар-биле каткы-хөглүг хөөрөшпишаан, оларның барба-савазын дүжүржүп тур.

Чамдык саанчылар Дандарны оюн-баштак-биле:

— Биске эки дузалажып тур харын, Дандар. Ынчаар болзуңза, сеңээ Валентина Чиңгиновнаны харамнанмайн бээр бис. Ындыг але, Валя — дээш, олары чүэк дүжүрүп турган Валяны чер алыспайн, чугааже киир тырта бердилер.

Шоолуг чугаакыр эвес, оожум чанныг, чаа-ла он тос хар чедип чоруур, шевергин арын-шырайлыг комсомолчу Валя саанчыларның кыжырыышкынын дүшке-даа какпайн, ажылдап тур ийин мон. Валя маңаа ажылдаа-ла, чаа ийи чыл чедип чоруур. Ол саанчы арга-дуржулганы авазындан шингээдип алган. Ынчангаш кыска хуусаада ферманың эң дээр саанчыларының одуруунче кире бергени таварылга эвес. Аныяк-даа болза, оң ажылга шыдамын, эрес-кежээзин улуг саанчылар магадап чугаалажыр.

Каш хонганда, Ховалыг Чүдек-оолович колхозтуң сүт сөөртүр машиназын хүлээп алган. Эр сыгыр дан бажындан тургаш, эртенги саалда доозулбаанда, чайлагже хаптар. Чамдыкта фермага хонгаш, кежээ саггаш, соок сугга тургузуп каан саваларда сүттү эртенги сүт-биле катый эккеп дужаар. Ынчан фермаларга соодукчулар чок турган. Сүт саададыр, азы ону чогуур үезинде дужаавайн баар болза, амыр эвес херек болган. Ховалыг Чүдек-оолович ынчаар-ла чай чок берге ажылга чоруп турду.

Кижим бир-ле суурга шаап келди:

— Кайы хире ажылдап чоруп тур сен?— деп айтырдым.

— Чүгээр-ле.

— Ажылың берге-дир бе?

— Берге болбайн канчаар. Ажыл-даа канчаар, оон-даа берге чүвеге таваржып тур мен, эш — деп бо Ынаан.

— Ол чүү ындыг берге чүвеге таваржы бердин?— деп, оон элдепсинип айтырдым.

Кижим шала муңгаргай апарган оожум чугаалай-дыр:

— Баштайгы хүннерде Валяны саанчылар менээ кыжырырга, улам ылчыңайнып, уругну бодум улам кыжырып турган кижин мен. Ол-даа менээ аажок каткы-хөглүг баштак-биле харыылап турган чүве болгай. Сөөлзүреди чааскаан чорааш, чүгле ол уругнуң дугайында дүн-хүн чок бодай бээр апардым, оол. Уруглардан Валя дугайында чангыс сөс-даа дыңнааш, чүрээм ыстай бээр апарды. Чоокта чаа уругга бодумнуң сеткилимни илереттим — дээш, кижим ыт чок барды.

— Кончуг эки-дир. Оон чүү дидир?— деп сонуургадым.

— Чүнүң экизи боор ийик. Уруг уг-даа чогул.

— Чүү дээр-дир ынчаш?

— Канчангаш-даа чадаштым. «Сени чоор боор» дээш дүшке-даа какпас-тыр.

— Электен муңгаргай бербейн, далашпайн, база катап чаа шавар халдаашкындан кылып көр. Кижин чаалап алдымас бедиктер чок дээр ышкажыгай — дидим.

— Эх, сени-даа, бедиктер, бедиктер... Бо дээрге кижин ышкажыл. Черле хоржок болган-дыр. Харын сен чүнү сүмелеп болур сен, Монгуш?

Мен ынчан кезек када боданы бердим. Эш шынна сеткили-биле муңгарап турар. Чүнү сүмелээр боор. Ынаваз кижини тудуп-баглап бээр эвес.

— Кезек када бир, ийик хире ай иштинде чүнү-даа

ыттавайн, ажылдап чоруп тур. Валяже чүнү-даа ыттава — деп, өөдежок сүме каттым.

Ол аразында каш-даа ай эрте берген. Дандар фермадан сүт сөөртпүшаан. Дандар-биле клубка таваржы бердивис. Ооң байдалы анаадагызындан арай ширинин апарган болган. Ферма ам чайлагдан суур чанында турар черинде келген.

— Чүү бооп тур? Валяң канчалды, Чүдек-оолович? — деп, улустаан озалааш олуруп алгаш, оон айтырдым.

Кижим оожум чугаалап эгеледи:

— Бодумну чамдыкта чөгенчиг амытапга дөмейлей бээр-дир мен, оол. Мындаа сээң сүмең-биле ийн ай ажыг Валяның чанынче-даа чоокшулавадым. Ынаар чүнү-даа ыттавадым. А уруг мени дүшке-даа какпас-тыр. Канчаар эвес дээш, өске уруглар-биле ылчыннажырымга-даа көрүнмес дивес сен бе. Чок болза, кады чурттаар дээн эштиг кижил-дир аа дээш, өөрү уруглардан айтырарымга, ооң кымның-биле-даа холбашпайн турар арыг-чаагайын бадыткаар чүвс-дир. Мен ам дүн-хүн чок чүгле ооң дугайында бодаар апардым.

Мен ынчан Дандарның дилээн ёзугаар Валяның шын-сеткилин билип кээр деп эштиң мурлунга хүлээнген мен. Ажыл соонда фермаже каш-даа катап баргыладым. Хемче талазы аныяк талдар болгаш кезек-кезек хараганнар үнген аажок калбак шынааның ортузунда ферманын улуг кажалары агарып көстүп турар. Ооң чанында ийи одуруглай чыскаалыпкан бичин сууржугаш — ферманың саанчыларының болгаш кадарчыларының чурттап турар бажынарны ол. Ооң чанында бир бажынны хуралдаар чер болгаш кызыл-булуң кылдыр дерип каан. Кызыл-булуңга чеде бээримге, саанчыларның көргүзүүн дерээш азып каан. Ооң чанында мурнакчы саанчыларның чуруун хүндүлел самбыразында шевергин кылдыр хоолааш азып каан. Оларның аразында Дандарның сагыжындан ыравастаан Валязы база олур. Кызыл-булуңга келгеш, Валяны айтырарымга,

ону бажынында диди. Бажыңга чеде бээримге, Валя өөреникчи дунмазының бажын өрээн, кызыл кожаа-биле салбактаан тур. Бажында оон өске кижичогул.

Сандайга олуруп алгаш, саанчының куткан ша-йын аартап ора, ферманың ажыл-ижиниң дугайында каш сөс солустум. Элээн хөөрежиң, чугаа шуудай бергенде, Дандарның күзел-бодалының дугайында ажыы-биле чугаалап дүжүрдүм.

Валя мээн чугаамны аажок кичээнгейлиг, бичии-даа үзе кирбейн дыннааш, кончуг оваарымчалыг ай-тырды:

— Дандар шын-на сеткили-биле ынчап чугаа-лаар-дыр бе?

Мен-даа иштимде амырай-ла бердим. Ам бир-ле чүзе үнер чадавас-тыр деп бодааш:

— Ийе, шын-на сеткили-биле чугаалап турар ки-жи. Ол артык чүзе чугаалаар эвес — дидим.

Валя чугааны нары-шээр чок түңнөп кагды:

— Бодунга каш-даа катап чугаалаан мен. Хей-ле ынчап турар кижичир ийин. Ооң менээ херээ-даа чок. Ону чоор боор.

Ол сөстөрүн дыннааш, хөңнүм карарып калган чанып келген мен. Дандарга чедип келгеш, Валяның сөөлгү сөстөрүн чугаалаарымга, кижим баштай чү-нү-даа ыттывады.

Мен оргаш чугааладым:

— Чоор сен ону, Чүдек-оолович. Сагыш-сеткил-диң бүгү күжүн мөөңнээш, Валя дугайында бодал-дарыңны бажың иштинден үндүр октавыт.

Кижим элээн ыт чок оргаш:

— Ындыг белен деп бодаар сен бе? Мен ону дө-мей төңчүзүңге чедирер мен — диди.

Ооң чаны черле ындыг кижичи. Ажыл кылганда, база ынчаар өжежиң чыдып бээр. Ынчалза-даа ки-жимге тайылбырлаарын оралдаштым.

— Черле хоржок кижини канчаар боор. Сен база хууда чоргааралдыг кижичи сен ыйнаан, оол?

— Ажырбас, эш. Сүмең дээш четтирдим. Мен дө-

мей-ле төнчүзүңгө чедирер мен!— деп, кижим ол-ла бодалдарыңга артып калды.

Ол чугааның соонда, каш ай эрткенде, мен төрөөн суурумдан өскээр ажылдап чорупкан мен. Дандар Валя дугайында ол-ла хөөнү-биле артып калбышаан, мени үдеп каан. Хоорайга чедип келгеш, баштайгы айларда Дандарның салым-чолун кезек када утпайн чораан мен. Хүннер болгаш айлар эрткен тудум, ийи кижимниң салым-чолунуң дугайында чоорту уттуп бар чораан мен. Баштай айлар, ооң соонда чылдар ынчаар-ла дистинишкен кастар ышкаш шуужуп эрте бергилээн. Амыдыралдың төнчү чок агымы ол ийи кижини дугайында бодалдарымны шагда-ла арыглап каапкан.

Мен Хемчик унунуң часкы чечектериниң, күскү хадыңнарының дугайында, ооң сагышка хөй янзы бодалдары доюлдуруп кээр чаъс-чайыктыг баштайгы динмирээшкинин база оожум, чамдыкта шала кударанчыг сериин сырынныг күскү эртенги хаяаларының дугайында кончуг эвээш сактып кээр апарган мен. Ынча чылдарның иштинде чурукчу болурунга белеткенгеш, хөй-хөй часкы хаяаларны, үнүп олулар хүннү, алдын сарыг тараа шөлүндө комбайнын тургузуп алгаш, дерлиг хаваан чодуп турар механизатор эрлерни, саанчы кыстарны, кышкы чыварга уткуй челзип олар чылгычыларны, хураганын инчектепкен хоойжуну чуругуладым. Мээң оларымдан ийи-чангызы-ла көрүкчүнүң караанга четкен. А хөй кезин чедир кылдынмаан азы шала сомнаан дүрзүлөр бооп арткылаан. Азы чамдыкта бодумга бодум бүзүрелим чидирипкеш, будуктарны шын шилип албаанымдан, үрелип-даа калгылаан. Ынчалза-даа чуруурун кажан-даа кагбас дээн мен.

Чоокта чаа кылып чоруур ажылым аайы-биле биеэги фермага чеде бердим. Келген херээмни бүдүрүп алгаш, чоруур дээш автобус доктаар черже бар чыдырымда, бир кижини бажың эжинде туруп алган:

— Бээр кел, кады чоруур бис. Мен хоорай баа-

рым ол — деп, бажынынче чалап тур. Ыттан корга-корга, чаа туттунган, хоорайныы ышкаш улуг-чаагай квартираже кирип келдим. Ынчан хоочун өнүүм Ховалыг Чүдек-ооловични ам танып кааш, ыяды хона бердим. Хоочун өнүүм-биле хол тутчуп менди-лешкеш, столга салдынган аыш-чемни амзап, шайны зартап ора, долгандыр көрзүндүм. Дандарның боду-биле дөмейи кончуг ийи оол, ийи уруг маннажып тур. Даштыырдан ак халаттыг, аныяк кижиги кирип келди. Ам көөрүмге — Валя! Баштай карактарымга бүзүрөвөөн мен. Кады чурттаа-ла, он чыл чеде берген болдулар. Валя чазак шанналы база алган. Район Советиниң депутаты. Ховалыг Чүдек-оолович — ферма эргелекчизи. Чүге-ле ийик, шагда көнгүс Дандарны хаайынга какпас уруг болгай, ам кээп кады чурттай берген. Амыдырал дыка-ла солун болгулаардыр ам деп бодап олурдум. Удаваанда, Дандарның машиназынга олурупкаш, хоорайже хаптывыс. Орук элээн узун болгай. Чүдек-ооловичиден бүгү-ле чүвени айтырып эгелээн мен.

Эш-даа дүш чок хөөрөп чор ийин:

— Сен чоруй барганың соонда, бир чыл ашканда, Валя-биле өглендивис. Ынчан киживис дээрге биеэги хевээр, мени-даа тоовас мындыг де. Ам канчаар боор, сөөлгү үеде мен олче чүнү-даа ытта-вайн, ажылдап чоруп-ла тур мен. Ол мени-даа херекке албас, мен олче-даа чүве ыттавас мындыг бис. Ынчан Валяның бүгү-ле аажы-чанын шинчилеп каапкан мен. Ол чангыс аай турум болгаш дарт, шынчы аажылыг хире кижиги болган. Чүвениң байдалын бодап көөрүмге, уруг мени черле сагыш-сеткилинин ханызындан ынчап турар кижиги бе деп чүвени шенеп көөр сагыштыг турганын чоорту эскере берген мен. Кымның бүгү-ле чүрээ-биле бердингенин херэе-женнер черле эндевес хире чораан ийин, оол. Ынчалза-даа бүгү-ле кижилер дөмей эвес болгай.

Чугаа кадында мен оон:

— Бир эвес сен ынчаар, Валя тооваска, олчаан

ынаар сагыш салбайн, өске кыс-биле эдержип чоруй барган болзунза, канчаар ирги?— деп айтырдым.

— Ынчанган болзумза, ол база-ла дөмей. Меңээ баажызы билдинмес тывызык-биле дөмей артып каар. Чорааннай чоруп-ла көрөм деп бодап туруп каар боор ийин оң. Ооң мени ынча үе иштинде шеп келгени ол-дур. Ажыы-биле чугаалаарга, шенелде хуусаа-дыр ийин. Бир эвес кым-бир кижиге бүгүлө чүрээниң ханызындан арыы-биле бердинген кижиде болза, ол аңаа шынчы бооп артып каар. Ийи-чаңгыс снилең кижилер бар-даа болза, чаңгыс сеткилдиг, шынчы туруштуг кижилер эвээш эвес болдур ийин. Амыдыралдың каас-чаражы ында. Мегеден шын хөй, муңгаралдан өөрүшкү хөй...

Кандыг-даа таварылгада бодунуң бодалынга шынчы болур херек. Түр када аштырышышкыннар таваржыр-даа болза, аас-кежик чок чүүлдерге-даа таваржып чорза, бодунуң туружунга шынчы болур херек. Ындыг кижини чон хүндүлээр, ону кезээде чымчак хүндүткел-биле сактып чоруур деп, кырган ачамның чугаазын ынчан база катап сактып чораан мен...

Куулар ОРГУ

АЛЫШКЫЛАР

Сырынчыгаш сооланнадыр суйбап келгеш, күзүрүмнү ол-бо бөөлдеп чоруй, довурак-доозун-биле катый хамнаарактааш, оозун чик иштинде бөкпек хадыңнар аразынче өпейлеп алгаш барган.

Деспек эринде хайырда хүлбүс биле элик моюн-нарын дээр шаар кегжийтир сунгулааш, тырыкы катарактарын дозураннадып, делбигир кулактарын ыңай-

бээр шиглелгээш, хөө кара думчуктарын борбац-наткылаан: элеш дээр чүве-даа, шылырт дээр дааш-даа, сезничиг чыт-даа чок. Бо делегсийнц магалыг чаагайын, каан-аязын, сернин таптыын! Бо оранда бис ийн дег аас-кежиктиглер кайда боор дээн ыш-каш, олар думчуктарын дээштирип чытташкаш, база катап ээге бергеннер.

Таптыг-ла ол өйде ынш бурт дээн соонда, чык-ла дээн! Ана чер-дээр сирлеш кылынган ышкаш. Элик-тер кайы силер дээнзиг, аъттыг ийн кижн шууштур чидиртип-ле орган. Мурнундаазы удур көрүп, боозун аннарже чигелээр байдык, хая көрүнмүшаан, боозун соонче чаза тудуп, шаап олурган. Сөөлүндээзи чаны-биле тыгайнып эртип турган октарны-даа тоовайн, шала күдүйүпкен, боозун чүктевишаан. Ооң холунда бир-ле чүве шаараннаан. Аъттарнын ак-сындан ак көвүк уштуруп чаштап чоруур, дуоуглардан оттар кызаңайнып, довурак-доозуннуг даштар хырылаар, чер дээрге ана садыраар.

«Тур! Аьдың аксын тырт!»— дээн, чидиг үн чаң-гыланып чорда, элик хөөкүйлер чүү болганын аайын тыппайн, ангадап чоруй, эзиче шимеш дээн.

Кара-Бора окталбышаан келгеш, ээзи ооң аксын ээй тыртып чорда-ла, алдырбайн, бир чеже бо кадыр элдиг деспектин кадар-оьдуп чип, ханы өзенин кара суун ижип чорбаан болгаш, хеп-хенертен даваннары оон ыңай черге дегбейн барган. Чүгле ооң ээзи кып-сынчыг алгыра каапкаш, багайтыр баалаан. Оон бичи болганда, ынаар оран дүвүнде элээн улуг дааш үнген, мал казырадыр тепкиленип чоруй, киштээш, шимээн чок барган.

— Халак, халак! Бичини-ле четпейн бардым. Чер оон хензиг-ле херип турган болза, киир каггаш, төрөпчилеп четтигиптер турган ийик мен. Кончуг-ла хоомай болду — деп, сүрүкчү бүдүү чугаалаттынгаш, дүже халааш, бөргүн ужулгаш, элден харап турган. Шип-ле шимээн.

«Че, ындыг-ла бооп тур ийин. Ам канчаар, болган херекти. Эдип-чазап аар дээш, авам күжүр-биле

мен ийи аайлыг хиллнчектенип, чаннып чоржук бис, сени. Салымың ындыг болган төл-дүр сен. Чоннуң чоон оруундан чайлаан, човулаңың ол-дур...»

Демги кижги бөргүн кеткеш, аьттангаш, дедир дап бээрге, ооң кызыл сылдызы, ланчыы боозу чайнап чораан.

* * *

— Сен өөң ээлеп, каш өшкүң карактап тур, оглум. Мен даайың сугдан дус дилеп албышаан, бисти көжүрүп ап көрүңер деп чугаалаайн. Чаңгыс өг турарга, коргунчуун көрдүң бе. Шаг-үениң ындаазында чиктинн. Акың Пар-оол часкы олчаан читкен. Сураан дыңнаарга, бартызааннап, кызылдар дээр эки улус-биле кады чоруп турар дижир. Чоруун чогуруп алгаш, удавас чанып кээр боор. Дадайым ай, улуска ынча диве. Талаар чоор, оглум. Дем бирээзи. Чуданчык аан, актар, солааннар-биле сүлчээлежип, бир бооп алган, үен-даян, кара туразында, бажы-биле кылаштаар четкен, артында-ла Парга кыжанып чоруур дээр-дир. Акыларың кончуун көрдүң бе: бирээзи — ак, бирээзи — кызыл апарган. Өршээ, хайыракан! Улус келзе, шайың чылыдып, хапта далганың ап бээр сен. Пар акыңга шыгжап каан далганывысты аан. Бодуң база сүт-биле чүгүдүп чип ал — дээш, авазы оглунуң бажын суйбавышаан, чыттап орда, оозу эгенип үзе кирген:

— Авай, аа авай! Чуданчык акым кажан келир ирги?

— Ой, та-та. Ону келдириксеткеш чоор сен, оглукум. Дириг-ле чорза. Ак орустар-биле төрелдежиң чор ыйнаан. Шаанда, сен чаш турунда, Херелдин ада-иезинин каш хоюнуң дыгырык мыйыстыг шилегезин оорлап эккээрге, танааш, барып ужурун агы-биле сөглептеримге, Пар биле мени кожуп алгаш, мунгаранчыг эттээн болбазыкпе. Қымчы-биле кагарга, ооң бааның ужу бир караамга дегген. Ол хевээр чыргадап чорааш, агарып, көзүлбестей берген, ам кочуун көрдүң бе. Ооң амдыы чылында Пар күжүр

кара шарыжывыуска чыраа чүдүрүп ап чорда, баргаш, чаза эттеп-эттеп хунаап алгаш, кыдат садыг-жыга кара арагага садып ижипти. Ол-ла хевээр, эзерниң сонгу, башкы ийи арны дег, көрүшпестээн алышкылар боор. А өршээ! Бак-ла чүве ыңай турзун! Ыт ээрип, боо-хөөлүг улус чоруп орза, бүдүү десе бээр сен, оглум. Кижн сезиктиг боор чоор. Мен удавас чедип кээр мен, хеймерим — дээш, ууштап орган алгызын алгаш, үнүпкен.

Оглу соондан:— Үр болбас сен, авай!— деп туруп калган.

Хеймер-оол дөр бажында оя дээп турган хүнге дөгеленип, чүзүп-баазып чүве бодап чыткан: «Актар? Кызылдар? Чүү ындыг улус боор ол? Авам акыларымны чүге бирээзин кызыл, бирээзин ак апарган дээри ол? Чоп сактырымга, кайызы-даа анаа, авам ышкаш кара баштыг улус ийик» — деп көрүп чыткаш, удуй берген.

Отту чаштап кээрге, Хартыгазы аажок туткулаан турган. Караан чодуп чоруй үне халып кээрге, боолар чүктээн ийи кижн дүжүп чыткылаан. Оларнын кайызы-даа часкы куу снген ышкаш, узун шекпен тоннарлыг, шиштегер куу-куу бөрттерлиг. Бирээзин көөрге — акызы Чуданчык. Оон бирээзи — кажан-даа көрүп көрбээни мичигир кызыл арынныг, мадагар думчуктуг, бажынын сап-сарыг дүктери бөргүндөн уштунгаш, хаваан дуглай берген, узуну-ла кончуг кижн.

— Кижн танывастай берген, дүктүг хавал мон!— дээш, акызы Хартыгаже дап бээрге, читкезиниң дүктерин адыйтылкаш, думчуун хаваанга чедир дырыштырыпкаш, диштерин шаарартпышаан, караан көстелдир ырланып чоруй, хая көрнү-көрнү кедээр кылаштап чоруй барган.

Өгге кире халып кел-ле, незиниң орнун шыгырт кылдыр сандайланыпкаш:

— Кижн чиир чүн барыл, оол? Эът бар бе? Хойт-пак тиктинер бе? Аваң кайыл?— деп, Чуданчык хөректээн.

— Авам дус дилеп аар дээш чорутту. Эйт чок. Дүгдө далг...— деп чорда акызы:

— Гмм! Дуссураан, чадап чорааш! Боду кызыл-дустаксааш, ынчап чор болгай аан ол!— дээш, хик-киледир каттырып чоруй эжинче көргөш:— Чоп тур сен, ыяш чүвүрлүг эвес, сайдыс — деп каан.

Оозу ол-бо дилегзинип чоруй, согааш кырынга олура соп алган.

— Авам чангыс өг турарга, коргунчуг-дур, бисти улус аразынче көжүрүп каар кижн болза деп орап чорду — дээш, Хеймер-оол акызынче дилээн янзылыг көргөн. Оозу:

— Хы, коргунчуун! Чүден коргарыл? Менден бе? Солааннардан ыйнаан! Чаңгыс карактыг куурумчу куу шуваганчы албыстай бербээн бе! Ха-ха-ха..! Мени көргөш, мегелеп чашты берген болгай аан ол. Демги ол ангагар карактыг, өлгөн сек дег, чудаңгы Пар-оол деп чүве кай баарды? Хей кызыл орустар эдертип алган, кончуг кижн бооп, черлик ыт дег, чер кезип, чимзенип чоруур диведиве. Пар-оол канчалды, оол?!— дээн.

— Та, акый. Шагдагы олчаан көрбээн мен. Часкы хевээр.

— Мегелеве! «Сөглеве» деп каан болгай аан ол!

— Шынап харын, акый.

— «Акый, акый» деп алган. Шынап-ла ындыг кончуг акың болзумза, меңээ шуптузун тө каап берче. Сеңээ хойнун долдур чигир тырып бээр мен. Хүнзедир соруп тура хүнзээр сен. Хөрээнде ол хырыңайнып чоруур чүвең дораа-ла уштунуп чаштай бээр. Шала кежээ тонун бажынга эштипкеш, кайырадыр дайнаар болзунза, оттар ана кызаннаар де даан. Ындыг але, өңнүк?— дээш, Чуданчык эжинче көрө бээрге, оозу төш кырында хүндүс удаан инек-сокпа дег, согаңайнып орган.— Бир эвес сөглесек болзунза!— дээш, кымчызы-биле дөжөктн дырс кылырга, довурак бурт дээн, демги өңнүкчүгежи сырбаш дээш, согааштан чайлы бер часкан.

— Күжүр акым! Черле көрбээн мен — дээш, Хей-

мер-оол карыштыр үнө халып чыдырда, билектен апкан. Иелээ ол-бо колдамнажып чоруй, дедир дөр бажынга келгенде, дунмазы Чуданчыктың холунуң артындан ызыргаш, оя соп аппаарга, сала каапкаш, дагын сегирни алган.

Чуданчык эрин салы агбая берген, үжен шаа харлыг, алызындан кырганзыг боду он шаа харлыг, кады төрөөн чаш оол дунмазын бар-ла турган сеткилибиле катый каккаш, час ойтур дүжүргөш, чавыдактапкаш, эжин:

— Тут! Держи! Ийн холун — дээрге, бирээзи:

— Хорошо, сейчас — деп чоруй, халып келгөш, чаш холчугаштарны оолдуң бажын ажыр кызырадыр хере соп аппарган.

Чуданчык оң холунуң билээи сывыргаш, бижээн ушта соп эккелгөш, оозун дунмазының арнынга чайбышаан, бөрү дөг, ырланган:

— Сөглөвөс болзунза, өзөп каар мен! Хойну канчаар дөгсөрөр ийик мен! Көрдүң ыйнаап?!

— Авай-ай!— деп, алгыра каапкаш, Хеймер-оол караан шийипкөш, так ызырынга, чыдыпкан. Ооң ам чүгө ишти догданаар болган. «Ам чүвө бүтпөстир. Мону бо хевээр кааптар болза, миннип келгөш, мени мынчап турду деп авазынга, оон кедерезе, Пароолга сөглээр. Оон мени ат кылгай. Капчаар чоор? Адыр-адыр. ...А-а, ам-на тып алдым?»— деп Чуданчык хүлүмзүрүй каапкаш:

— Аксын азадыр тырт! Тыяни-тыяни!— деп орустаан.

Демгизи оолдуң үстүү эринден, бирээзи адаандан алгаш, аксын ангайтыр соп чадашкан — так ызырныпкан болган. Оон от кыдыында чыткан кыскашты алгаш, чырыкче суккаш, азадыр кагааш, солагай хол-биле кызанайнып чыткан дылдан үш-салаалап апкаш, бир холу-биле бижээн ап чыдырда, ыт-даа ээре-ле берген. Меңнээн уу-биле дуп-тура халааш, дээвирини бижээ-биле ажа иткөш бакылаарга, арыг кыдыында аъттыг кижин шаап олурган. Ооң соонда хөй-ле чүвө шаараннаан ышкаш болган. Чу-

данчык бижээн октапкаш, чүгле: «Партизаннар! Кызылдар келди-ле!»— деп алгыра каапкаш, үне-ле халаан. Эжи ооң соондан үне халып чыткаш, идээлээш чадып каан өшкү кезинге тайгаш, эргинге хаваан чара үскеш, кезек моорап чыдып-чыдып, арай деп үнгеп үнгеш, арны-бажы кызыл хан апарган, аьдынга тендиң-мындың четкен. Хартыга дескен ийн кижиниң сөөлүндээзин эзенгиден ол-бо соора ап, кырлаңны ажыр сывырып алгаш барган.

Хеймер-оол тура халааш: эедереп, чүү болганын дүш-түлүм бе деп аайын тыппайн, албаарап турда, бир-ле кижини кускаптапкаш:

— Чүү болду, канчап бардың, чассыгбай? Улаарай бердиң бе, күжүр хеймерим?— дизе-ле, ам топтап-топтап көөрге, Пар-оол акызы мурнунда бо турган. Хеймер-оол ыглай каапкаш, акызындан так кужактаныпкаш, чүү болганын ам-на тып алынмайн, харлыга-харлыга чугаалап берген.

— Кончуг азаларны! Диригге туткулап эkkээйн, адырам. Дораан дедир чедип кээр мен, бопугурум — дээш, Пар-оол дунмазын ошкап кааш, хирт-ле дээн.

Чуданчык кырланны ажа халыткаш, черле черин билир болгаш, улуг орук эдербейн, дыттар аразы-биле бүдүү, билдиртпес кокпа оруктап дөжемирлендир одуртупкан. Хая көөрге, эжи оозун көрбээн, ытка туткулатпышаан, чоон оруктапкан. «Бооп-тур. Ол боор көрем, бо багай азатпай-биле партизанчыктар будалзын! Мени эскербейн эрте бээр, шымбай болду. Бо кадыр-берт арга-дашка доргадап туруп алгаш, боларны чангыстап туруп, черле канчаар эвес мен, адырам» кылдыр боданып, аьдының аксын тыртып, тура дүжүп каап чораан.

Пар-оол кырлаңга үнүп келгеш, чүвениң байдалын ыяк билип алыр-дыр дээш, кезек ол-бо топтап көрүп турган. Оон канчангаш-ла көөрге, дужаашкак аргада аьттыг кижини шала-була көзүлгеп. Дуранын ушта соп алгаш көөрге, кижиниң аьтка чоруур аяны тыва кижизиг, ынчалза-даа орта таныттынмас. Улуг

орук уунче ыт ээрген. Ам-на «кажар дилгини көрөм, менден былдап чоруурун. Хартыга Чуданчыкка хөң-нү чок-даа болза, ону черле таныыр, ынча дыка-ла ону жагбайн, туткулап чорбас. Ийи чарлы бергеннердир. Бо бар чыдар кижн чугаажок, Чуданчык болбайн канчаар» — деп даап билгеш, аъдынга ынанып, шуут дужааштыр дап-ла берген. Кудургайны куду шураткаш, суг чара шаап каан ханы хооргалды ажа халыткаш, дьттарлыг ийни өрү кизиредир чүт-күдүлкен. Мурнунда база-ла ыяштар козураан. Кыр кырынга бузурадып кээрге, Чуданчык кудургайлапкан, дөө-ле тас деспекте ыдып бар чыткан. Дергиде сыдымын чеже соккаш, дүрбүшаан, сыр соондан дүжүрүп-ле орган. Ыш бурт-бурт дээн соонда, чык-чак-ла дээн! Чаны-биле октар тыыгайнып турган. Мырынай ызырты чедер чазып: «Тур! Аъдың аксын тырт! — деп, алгыргаш, Пар-оол аргамчыны киир каарының кайызы чорда, Чуданчык караш дээн...

Алексей АРАПЧОР

БОДАНГАНЫ БОТКА ХЕРЕК

Куурара берген арынның, хөнү сынның, чинге херээжен улуг кажаадан үнгеш, ынча-мынча базып чоруй, бир холу-биле чүрээн туттунгаш, оң холу-биле чанында кадыңдан куспактаныпкан.

Сүт-бараан фермазының улузу мурнакчы саанчыларның бирээзи Парыңмааны сөөлгү орукче үдеп турда, ооң чоок эштери эжиниң кара чаңгыс уруу Дарыйже бүдүү карак ыратпайн: «мындыг чараш чечек дег кызының кандыг кижн болу бээринге бичеле четпейн чыткаш, аъдының бажы хоя бергени ол-дур. Күжүрнүң салымы-дыр ийин» деп бодап, бир

чамдыктары: «хөөкүй дириг чорда чеже кижн анаа саналын киирбээн дээр, уруум школа дооскуже чааскаан чоруур мен, элекке чоруй барган ынак эжимге өскерилбес дээн мен» дээр кижн болгай деп бодап-сактып турганнар.

Хөөржүдүлге соонда, Дарыйның даайы ырак райондан келген кижн чээнимни бодумга уруг кылдыр бижидип алып мен, уругларымга угба кылып бээр мен, бисте база улуг школа бар болдур ийин, бир чылды каяа-даа өөренип тургаш, школаны доозуп алгаш, кандыг-бир өөредилге черинче чоруй баар оң деп чугаалап олурган. Анаа кым-даа удурланмаан. Олурган улустуң аразындан чангыс-ла көк баштыг Оюн Оюнович, уругнуң өөренип турар клазынын удуртукчу башкызы, өөреникчизинин чоруурунга удурланган:

— Эң баштай өөренип кирген школазындан, кады өскөн эш-өөрүнден чарлып чорааш канчаар. Дарый дээрге эш-өөрзек кижн, маңаа интернатка тургаш, чангыс арткан чылды доозуп алза чүл?— деп сүмө каткан. Шынап-ла уругнуң бодунуң бодалы база ындыг болган.

Дарыйның даайы калган дунмазынын мал-маганын сайгаргаш, чээниңге кассалап бергеш, сагыжы саарзык чоруй барган. Өскүс калган уругга дуза кадыксаар кижилер хөй болган. Ылангыя оларның коязы Монгуштарның өг-бүлөзи аажок сагыш салыр апарган. Оларның оозу база анаа эвес дээрзин, чайын бир-ле кежээ Оюн Оюнович кино соонда Дарыйны Монгуштарның оғлу — профтехучилищеге өөренип турган Мелдер үдөп бар чораанын көргөн соонда башкының бодалындан бирээзи ак, бирээзи кара ийи дүрзү ынаар-ла чоруй барганы ыравастан.

Эзимнерде хектин эдери чайтыгайнып эрте берген.

Сөөлгү чылда өөренип эртерн-биле онгу классчылар ынак школазынга чедип келгеннер. Чаңгыс-ла Дарый келбейн барган. Суурнуң ол чарыында хем кежилдир фермада улуг дузалакчы саанчы болуп, бодунуң бажынында чурттап турган. Дарыйны күрү-

не хандырылгазынга интернатка турар кылдыр Оюн Оюнович районнуң харыысалгалыг ажылдакчыларынга чедип тургаш, нинити даңзыга кииртип каан. Уругну эдерттип эккээри-биле Оюн Оюнович оларның өөрү Света биле Оляны чоруткан. Уруглар эжиниң улуг кижизиг апарганын, аажы-чаңынын чангыс чайнын дургузунда өскерилгенни боттарының хирези-биле эскерип кааннар. Элээн үр эжишкилер чугаалашкан соонда, Дарый школага ужур ындыг дээниг, хөөннүг-хөөн чок чедип келген. Өөрү өөрүшкүлүг уткуп алган. Уругнун хаалчак чиктиин класстың башкызы хамыкты мурнай эскерген. Уруг боду база башкызынга чүрээниң ханызындан бир-ле шыгжап чоруур хилинчектиг чажыдын сөглөп бээр эптиг үени дилеп чоруур хевирлиг болган.

Бир-ле катап школа директору — аныяк херээжен кижиле Оюн Оюновичиниң аразында кончуг изиг чугаа болган. Элээн үе эрткенде Дарыйны база директор кабинедиңче киире берген. Уруг удавайн харындаа өөрүшкүлүү кончуг апарган ышкаш, кежээки школага же шилчилге биждип алган үнүп келген.

Дарый фермазынга баргаш, үр-даа болбаан. Монгуштарның өг-бүлезиниң херээжен ээзи Кызылбай эзирик, элээр кээп турганының соонда, Дарый оларның бажыңынче келин болуп чоруй барган. Өг-бүлөде кижилер шуптузу ажылдап-ла турар. Анаа олурар кижиле-даа чок. Ол хиреде чединмези кончуг болган. Безин чадаарда чурттап олурар бажыңының хөлезинин каш чыл төлөвээн. Дарый баштай-ла оларның оозун экиргээ-биле төлөп берген. Оон дараазында үрде төлөвээни электри чырыткызының өртээн төлөөш, үзе кестирген чырыкты уладып берген. «Бай» келин тыптып келген, өг-бүлениң өөрүшкү-маңнайлыгы-даа аажок, арыг-силиг-даа апарган. Ол хирезинде кадайның ижери база дендеп барган.

— Уруум, ам бир шилден база кырганнарга сандып берем, сөөлгүзү болзун — дээр болу бергеннер.

Кыштың адак айында Дарый оол уруг божуп алган. Мелдер бир катап соңга дужунга көзүлгөш бар-

ган. Ооң соонда ис чок барган. Тайгада турар хевирлиг. Харын Дарыйның эштери Света биле Оля соңга дужунга бүдүү көзүлгүлээш баар, бичии конфета-даа чорудуптар болганнар.

Элээн каш хонук эрткенде Дарыйның кунчуу кадай келгеш, бажыңынче бичии оглу-биле алгаш барган. Мелдер база тайгадан чаа келген, сандайда адыг дег сөспее берген олураар болган. Чүвениң байдалын бодап көөрге, өг-бүлеге элээн алгыш-кырыш болган хевирлиг. Кежээ чаш кижиниң дою хевирлиг ээлчеглиг арагалаашкын болган. Ол барык он хире хонук үргүлчүлөп келген.

— Че, кызым, сөөлгүзү болзун, бичии акшадан берип көөр сен бе?— деп, Кызылбай кызыдып кээр. Сөөлгү үеде көрүп турарга Мелдерниң аажы-чанының доңгун-дошкуну-даа, аксы-сөзүнүн аакты-даа кончуг апарганын Дарый бир-ле дугаар амыдыралының иштинде өске кижиниң аажы-чанын шинчилеп билген.

Бир-ле катап кожазында өрээлде Кызылбайның оо-хоран хоп-нүгүлү дыңналган:

— Өске кижиниң суразын азыраар эки-ле ададыр сен — дээнин ылап-ла дыннаан. Ол хүн Мелдер кежээ-ле Дарыйга-даа ужурашпайн, тайга үнген сураглыг болган. Ол аразында элээн үе эрткен.

Шуурган хаттыг соок хүн болган. Өг-бүлениң улузу кежээ шупту чедип келгеннер. Оларга Дарый изиг мүн кылып каан турган. База катап-ла арагалаашкын эгелээн. Дүн ортузу чедип чорда, өг-бүлеге аас-дыл-даа дендеп үнген.

— Сен, Дарый, меңээ муң хире акшадан берип көр, мен Кызыл киргеш, бажың садып каайн. Ында бажың садып турар кижин бар. Аңаа баргаш, шөлээн чурттай бээр бис — деп, анаада-ла чүве ыттавайын чораан Мелдер кадайының чанынга келгеш, көгүткен-даа ышкаш чугааланып үнген.

— Менде ынча акша-даа чок, бар-даа болза, силерге ам бербес мен — деп, Дарый шыгжап чораан хомудаан сеткили-биле удурланган.

— Бербе харын, сээң каш акшаңга чалынмас бис, чоруур чериңче чоруп чор, азырадыр чериңге азырадып чор, моон доп-дораан үнүп бер!— деп, мырыңай өске үн-биле оол хөрөктөнип үнген.

— Харам чүвени кижги азыраарга тода бээр, моон чайлап бер — деп, кадай база улашкан...

Интернаттың бир өрээлинге кожа чыткан Светлана биле Ольга улаан шуурган өттүр соңга шилин кижги соктаанын дыңнааннар. Уруглар тура халчып келгеш, соңга көжегезиниң кыдыындан көөрге, хат-шуурган аразында ак хар апарган холунда уруг туткан херээжен кижги көзүлгөн. Уруглар баштай корга хона бергеш, оруннарынга ыт чокка олуруп алганнар. База катап аяр соктаан, чаш уруг-даа ыглаан ышкаш болган. Светлана база катап топтап көргөш, дораан-на тонуп кеде берген.

— Дарый-дыр, эжим! Дүрген бараалы — дээш, үнө чүгүргөн. Уруглар эжини өрээлинге эккелгеннер.

— Бо чүү кижил? Интернатка өске кижилер кирип болбас болгай, өске хонар чер чок эвес, гостиницага барзын — деп, удуп чыткаш, оттуп келген таңныыл хыйланган.

— Кортпаңар, акым. бистин эживис-тир, маңаа дүн чарып хонуп алзын, күжүр — деп, уруглар таңныылга чөвүн сөглөп, ээрешкеннер. Таңныылдың ширини кончуг боорга, уруглар кеттигеш, эжиниң чаш уруун куспактааш, үнө бергеннер.

Эртенинде Дарый бодунда бар-ла идик-хевин үжөнгөш, сеткили караңгылай берген. Шыгжагда акшазының дептери кайда-даа чок болган. Ол дугайында эштеринге чугаалаарга, дораан-на шагдаа черинге демдеглөп каар дээннер.

Элээн үе эрткенде, фермага Дарый ажылын дооскаш, бажынынче бар чорда, оң оруун доза, Кызылбай бо маңнап келгеш:

— Читкен дептерин бо-дур, уруум, бок төгөр черге чытканын бир кадай тып эккелди, акша берип тургаш, арай боорда садып алдым ышкажыл. Моон

ап ал, кызым — дээш кончуг хирлиг касса дептерин уругже сунган.

— Ооң меңээ херээ чок, садып алган кижиге боттарыңар-ла ап көрүңер — дээш, уруг хая-даа көрүңмейн, кылаштап чоруй барып-тыр.

Монгуш МАДОН

УЖУК

Ортумак школа доозуп турар чылывыста дыка-ла эки час турган. Майның орган үезинде ой-чиктерге шончалайлар, хек-даваннар эрте-ле чечектелип келген. Ол час меңээ дыка-ла хөй өөрүшкүлөрни эккелген. Комсомолга киргеним, ортумак школаны доосканым, баштайгы болгаш сөөлгү ынакшылымның төрүттүңгени бүгү назынымда таңмаланып артып калган.

Бир-ле эртен эжим уруг-биле Кежиг-Аксынга кичээл кылып, агаарлаары-биле номнар алгылап алгаш, базыптывыс. Анаа баргаш, бөлүк теректер аразынче кире бээривиске, шыктың экизи-даа кончуг, оът-сиген мурнун былаажып үнүп чытканзыг. Көөрүвүске, ында бистиң клазывыстың оолдары турлар.

— Кым мурнай терек бажынче үнер эвес!— деп, бир оол алгырды.

Маргылдаа-даа эгелээн. Эң бедиинче үне берген Шолбан андарлып-ла батты эвеспе. Элээн бадып олурда, чаян болуп, ооң хөйленинден будук алгаш чыдыпты. Кезек халанайнып тургаш, черге пет кээп дүштү. Кижин чыдыр. Өөрү оолдар са-ла каттырыштылар. Баштай ушкан эжин каттырбас деп үлегер чугаа бар болгай деп бодааш, Шолбанның холундан тургузу тыртып алдым. Бир буду аскак, хөйлени че-

ниниң тиниден орлу берген болду. Канчап ап чоржук мен, номумнуң иштинде ужуктуг инемни сакты хонуп келгеш, Шолбанның хөйленин ындыг-ла кончуг шевергин эвес кылдыр даарап бердим.

— Четтирдим, Урана, сени ындыг деп бодаваан мен. Шевер-ле кыс-тыр силер але?— деп, менче арай дидим эвес көрдү.

— Чоп кыжырыыр сен? Шевер болур харык кайда боор, анаа-ла илип кагдым — дидим.

Шолбан бир-ле уткалыг чугаалаан ышкаш:

— Оода ужууң арттырып ал, ужукту төндүр даараптарга кайын боор. Бир шагда черле херек апаар, Урана — дээш, мээң эктимден даянгаш, улуг тынганында утка-ла бар турган.

Шолбанның хөйленин даарап тура, ол та канчаарым ол ыйнаан, ужуктуң эгезин болгаш төнчүзүн чаа-ла чочактай дүйүп каан мен. Шынап-ла, Шолбанның чугаазы ёзугаар, инем ужуу элээн артып калган.

— Урана, сээң ол хире дүйүп тургаш даарап берген хөйлениң ам космостан-даа батсымза орулбас оң. Найырал-даа, ынашкыл-даа шак мындыг ужуктан эгелээр болдур ыйин — дээш, Шолбан менче удур көрүп тур оң.

Ооң кара-кара карактары мырыңай-ла кежээ үнген шолбан-на, менче кезе кайгап, хоюду көрүп тур. Сактырымга, бир-ле ынакшылдың болгаш найыралдың сөглеттинмээн тывызын тыпканзыг болган. Чанымда турган Шолбанның холдарындан тудуп алганымны безин эскербээн мен. Сактып бодаарымга, ужу-кыдыы чок океанда корабль мени ай-дедир өпейлеп, чайгап чораан дег. Бир көрүп кээримге, ооң хөрээнде бажым салып алган тур мен. Шолбан мээң чангыс кылдыр өрүп алган чоон кара чажымны суйбап тур. Ооң ол чассыдынга таалап, хондурдаа болза өпейледип, чассып турган болзумза кылдыр бодап турдум. Ол үеде бистен ырадыр балыктап чоруй барган кезек оолдар бо алгыржып, маңажып келдилер:

— Хөйлең-даа даараттыңан, ынакшыл-даа төрүттүнгөн боор аа?— деп, оолдарның бирээзи дөспөс баштак Эрес-оол алгырып, өттүр билген дег кыжырааш, чаңгыс өң кызыл чечектерни сунганын ам-даа утпаан мен.

Ол хүнден эгелээш, арыг ынакшыл деп чүвени билген мен. Бир эвес ийи кижиниң аразыңга шак ындыг арыг ынакшыл төрүттүнер чүве болза, аптара дег алдыннын-даа, бөөдөй дег мөңгүнүн-даа херээ чок кылдыр сагындырар-дыр. Оон эгелээш-ле Шолбан-биле шак-үенин, дүн-хүннүң эрткенин-даа билбейн өөренип, кичээлдеп турувуста, сөөлгү шылгалдалар доозулган. Амыдыралче оруктуң бир үзүлбөс ужуун биске тыпсып, башкылар бистерни узун орукче үдөп каан.

Институтка өөренип эгелей бергеш, беш чылды бодаарымга, чуртталгам ооң-биле доостур ышкаш болган. Ынчалза-даа кижиниң өөрөнмөс, чаңчыкпас чүвези бар эвес, чоорту шуудай берген мен. Шолбанга ынакшылым күштүг турган, анаа база-ла ындыг турган.

Ынчалза-даа амыдырал бисти кезек када-даа бол, чарлырынче албадапкан. Шолбан комсомолчу путёвка ёзугаар тудугга ажилдап чыдып калган. Ол школачы чылдарында-ла тудугга ынак чораан. Шолбандан чагаа албайн баарымга, чем-даа чиртнимес, сагыжымга бир-ле чүве четпейн барган ышкаш болур.

Шолбан бедик-даа эвес, чавыс-даа эвес, ортумак дурт-сынын, хертешсимээр, каттырарга карактары имирерип кээр, хөглүг чаңныг, томаанныг, угаангыр, шынчы болгаш бүдүштүг оол чүве. Бөдүүн тыва кадайның эргелиг оглу Шолбан, өскелер дег кээргээр, хомудаар, өөрүүр сеткилдиг. Ол менче үзүк чокка чагаалап, ажил-амыдыралынын, ынакшылынын болгаш келир үезиниң дугайында бижип турду.

Институтка өөренип турумда, мээң чаңгыс курсчуларым мени комсомол эге организациязының секретарыңга сонгуп алдылар. Комсомол хооркомунуң ке-

жигүүнү база турдум. Чылдар билдиртпейн, сүржүп алгаш эртин-ле тур. Сөөлгү чылымда дыка-ла өөрүшкүлүг болган мен. Башкы институтун кончуг эки доостум. Шолбан мээң дооскан кежээмге база чорду. Удаваанда Кызылга келгеш, оолдуг болдувус. Оглувус адазын дыка-ла дөзөөн дедаан. Сатпай деп адап алдывыс.

Амыдырал аайы-биле бурунгаарлап-ла турган. Ийи чыл эрткенде, бир кыстыг болдувус. Ады — Чодураа. Мен Кызылдың тыва школазынга орус дыл башкылап, ажылдап уг-шин-даа тыва берген мен. Шолбан ол-ла тудуунга 8 чыл хире ажылдап келген. Бодунуң ажылынга ооң бердингени, мергежээни-даа кончуг. Бригадирге чедир депшээп. Тудуг техникумунда бот-өөредилге-биле өөренип турар. Эки ажылдааны дээш дыштаныр путёвка-биле шаңнаткаш, Кара-Далайга дыштанып чорааш келди. Ол коллективинде комсомол эге организациязының секретары. Шолбан эш-өөрүнүн хүндүткелип чаалап алган. Өөрү ону хүндүлээр-даа. Шынап-ла, бистиң ачавыс бүдүштүг кижги. Бистиң найыралывысты, ынакшылывысты уругларывыс улам-на быжыктырган. Ачавыска ынаавыс-даа кончуг, ачавыс биске база кончуг ынак.

Бир катап кичээл эрттирип турумда, телефонда хереглээн деп мындыг. Чеде бээримге:

— Урана! Мен Владимир Намзыраевич-дир мен — дизе-ле, Шолбанның даргазы болду.

— Дыннап тур мен, Владимир Намзыраевич? — деп, чүү ирги деп харыыладым.

— Озал-ондак болган... — дей каапкаш, дарга харлыга берген ышкаш болду.

Мен база кезек ыт чок тур мен.

— Машина чорудуптайн, чедип келиңер аа, Урана — деп, үнү арай сирилээш болгаш хөлзээн хевирлиг болду.

Ол дораан чедип келдим. Өршээ-дадай...

Кран андарылгаш, Шолбан озал-ондакка таварышкан болду. Угаан-кут чок мен. Бүгү өртемчей кы-

рымда аңдарлып-дүндерлип-ле келген ышкаш болду. Билимес мен. Миннип кээримге, мени эмчиде сыкыртып тур. Кээргенчиг өскүс эжимни сактып кээримге, чырык делегейге чурттаар-даа арга чок кынып келир болду. Эжимниң чок апарганын чажырбайн дыннаттылар. Сактып, бодап кээримге, аяс дээр чүгле мээң кырымда чаап, хадып, диргелип турганзыг. Ам канчаар, өлген-биле кады өлүр эвес, шуудап, ажыг-шүжүгнү уругларымга билдиртпезин кызып, оларны канчап-чооп өскүссүрөтпейн азырап алыр чоор деп бодаар апарган мен. Чазын чечек бажы саглаңайндыр үнүп, анай-хаактар чечектелип келген үеде кижиге дыка-ла берге чүве ийин. Шак ындыг чечектиг чазын Шолбан-биле таныжып, чуртталгааны эгелээн бис. Частың ол өйүндө Шолбанның чевээнге уругларым-биле баргаш чечектер салыр чаңчылдыг мен. Ынчан маңаа сымыранып мону чугаалаар мен:

— Ынак болгаш шынчы эжим, Шолбан! Арткан чуртталгамның иштинде чүгле сээң-биле кады мен, сен чок-даа болзуңза, бар кылдыр бодап, ошкап тур мен. Меңээ ынак болгаш шынчы чораан сен. Мен сенээ ынак болгаш шынчы артар мен. Уругларывысты дээш чурттаар мен, уругларынны сен дег кижизиг, шынчы болгаш бүдүштүг кылдыр өстүрүп, кижизидеримни сенээ дангыраглаайн, Шолбан. Ынак болгаш шынчы эжиң Урана чанында мен. Кезээде сээң-биле мен, эжим...

Ынчаар дангыраглааш, уругларымны эдертип алгаш, бажыңымче чанып кээр мен. Кажан күскү сарыг бүрү дүжүп келгенде, дуруяалар ырлажып чанып турда, кижиге дыка берге болгаш аар чүве. Ол дег бүгү бойдус чазын оттуп келгенде, куштар Төрээн чуртунче чанып кээп турда, кижини сеткилинге чүү кирбес дээр силер.

Ам канчаар, не орнунга не, ада орнунга ада-даа болуп арткан мен. Канчаар-даа ойнаар, хөглээр дээримге, сагыжымга бир-ле чүве четпес, кижилерниң карак-кулаа чүгле менде дег сагындырар. Бодап-бо-

дап кээрнцге, эр кижиниң херээжен кижиге ооргала-ныры кончуг болбазыкпе. Кижиниң уругларының адазы дег чүве кайдал! Ол шын, уругларының адазы чокта эр кижиниң ажылын база-ла сен кылыр сен: ыяшты-даа, сугну-даа, аьш-чемни-даа — шуптузун сен харыылаар сен. Чамдыкта херээжен кижиге чүзүнге четчир боор: четчир-даа турар, чединмес-даа олуар сен, ыяш бар болза, оттулар-ла, чем бар болза, чиир-ле...

Кажан кижиниң кады чурттап олуар эжи дириг чорда-ла, ол-бо дижип, маргыжа бергилээр, а херек кырында ол көзүлбейн баарга, ам кээп хомудап, чүге-ле ынчан сеткилин хомудадып чоржук ирги мен деп бодай бээр сен. Эштиг-коштуг кижилерни көөрге, аянны кончуг, чараш-даа кылдыр көстүр. Бир чамдык кижилер кижини кыжырып, кочулап-даа чораан дег болур, кижиниң бодунуң сеткили ыйнаап, ындыг чүве каяа турар.

Амыдырал кижини чүге өөретпезил, ам уругларым илбер-самдарын даарап турумда, ана ёзулуг мастер болган мен. Кажан ужуктуг ине тудуп алырымга, Шолбан-биле танышкан чазывыс сагышка кирип, оон теректен аңдарылганы, хөйлениниң орулганы, өөрүнүң са каттырышканы, оон хөйленин ужук-биле чаа-ла дүйүп-дүйүп даарап турганым.

— Уран! Ужууң арттырып ал, бир шагда херег-леттине бээр — дээни ам-даа сагыжымга кирип, кулактарымга дыңналып кээр. Шынап-ла, бистиң ачавыс кончуг-ла шын чугаалаан, ам бодаар-дыр мен. Бистиң найыралывыс, ынакшылывыс бир-ле дугаарында ужуктан эгелээн-дир. Ынчан Шолбанның хөйленин даарааш, ужуктуң уштарын так кылдыр дүйүп кааным Шолбан-биле бистиң амыдыралывыстың доңу ол болган-дыр. Шолбанның арттырып ал дээн ужуу-биле уругларымның идик-хевин даарап берип, шак ол ине соонда бичии ужук уругларым-биле бистерни ужу чок узун удазын дег амыдыралче, келир өйже аппарат чору. Ачавыстың арттырып каан ужуу ам-даа төнмээн, төнмес-даа...

ИСЧИ ГОША

Бир-ле катап кожавыста колхозтуң аңчызы Гоша Горбунов-биле нелээн Алаак суурже чадаг чоруп орган бис Ол маны даштан сиилбип каан дег, ширин, шинтпирлиг арын-шырайлыг, күдөр шыырак эр чүве. Ооң эрес-шудургузунун, мөге-шыыраанын дугайында тоолчургу чугаалар безин бар. Ада-чурттун Улуг дайынынын үезинде ол разведчик тургаш, дайынның тыылынче кире берген болгаш штабка олурган фашист полковникти оорлапкан, ынчан докпак дег улуг чудуруу-биле гитлержиниң мойнун орта дүжүрүптөргө, оозу элээн үр үе иштинде медреселин ышкыныпкан. Ынчап баарга Горбунов сес пуд аар «дылды» эктинге салгаш, үш-дөрт километр чүктеп келген кижидижир чүве...

Горбунов көвей сөс сөглээр хөңнү чок, бодунун бодалын кыска, кедергей допчу сөстөр-биле илередип чугаалаар эш-ле болгай. «Бистиң Гошаның сөс бүрүзү алдын дег аар. А чаңгыс катап чугаалаптарга, ооң сөзү өзекче өде бээр» деп, колхозчулар ынчаар баштактаныр.

Суурнун чону ону чүгө Егор дивес, а бичин оолдар дег, анаа-ла «Гоша» деп адаар чүве ийик — оозу билдинмес. Ону улус доозазы: акшып кырааннардаа, аныяк чалыылар-даа, ажы-төл-даа — анаа-ла «Гоша» дижир. Гоша аңаа чаңчыгып калган, аңчыгзынмас-даа болгай.

Алаакче Горбуновтуң чүү дугайлыг бар чытканып билбээн мен. Ол дугайтыр айтырыг салырымга, ол чүгле чаңгыс сөс-биле:

— Херек — деп каар болган.

Мен ону айтырыгларым-биле бужургандырып-даа чорбадым, дыка-ла үр чугаа-соот чок, арга иштинин бүдөр четкен кокпа оруу-биле кылаштажып келдивис ийин оң. Арга чүгле элээн шыргай бооп келгенде Гоша арай сергелең ышкаш апарды. Аныяк дйт,

пөш, шивн, чойган холумак ыяштыг шыргайже оваарымчалыг көрүп чоруй ол:

— Чай деп чүве кончуг чалгааранчыг үе бо — диди.

— Чүге?— деп, элдепсине аарак айтырдым.

— Аннап болбас — аннаашкын күзүн эгелээр.

Холумак ыяштыг шыргай иштинде базып ор бис. Оң талавыста ынаар-ла дамырак кара сугнуң дыңгылааш даажы дыңналды. Арга иштиниң ириксиг чыды, хүнге чылаан бүрүлериң көксүг чыды думчукту каңгыдып чор. Гоша далаш чокка, ынчанмыже узадыр базып ор. Онгаар-дескээр ушкулаан ыяштар-даа, ыт-кадының тыртпактыг сыптары-даа аңаа шаптык болбаан, оортан чыдып калбас дээш мен өй-өйде чүгүргүлөп каап чоруп ор мен. Гоша ыңайбээр көргүлөп, чамдыкта: «Тайга кижизин, сени-даа» деп чөгенгензиг хүлүмзүрүп каап чор. Ынчанмыже ол базымын оожургатпады.

Хеп-хенертен Гоша тура дүшкөш, черде бир-ле чүвени топтап көрө берди. Чоокшулап чедип келгеш көөрүмге, кокпаны кежилдир шыйыпкан шыйбак бар болду. Сүүр баштыг ыяш-биле орукту кежилдир шыйыпкан-даа ышкаш.

Бажын чавызадыр доңгайыпкаш, Гоша орук хажызынче элээн кылаштап чоруй, дедир чедип келген. Оон бүзүрелдин аажок чугаалай-дыр:

— Капка сөөрткен бөрү илгип эрткен-дир. Илчир-безин үзе тыртып алган. Оон бээр чаңгыс шак хире үе эрткен — деп мындыг.

Ооң чугаазын кайгап элдепсине бердим. Ол бүгүнү Гоша кайыын билип апканыл? Черге шыйбакты кым-даа арттырып каап болур-ла болгай!

— Көрүп көр даан — деп, исчи чугаалай-дыр:— Капка бо сөөскенге ылдыртына берген, оон бо бүрү үстүп дүшкен-дир. Бүрү хүннээректиг черде чыдыр, бичии-даа онуп катпаан. Ынчаарга чаңгыс шактан безин ашпас үе эрткен ышкакжыл.

— Чүге бөрү илчирбени үзе тыртып алган деп бодаар силер?

— Капканы чудукка быжыглаар чүве болгай, а бөрү ону сөөртпээн-дир. Чудук сөөрткен болза, черни ол кара тевис кылдыр чара тыртып эрткен турар.

— Капкага кандыг-бир өске аң: адыг азы дырбактыг-даа кактынган бооп болур-ла болгай — деп, мен исчиниң эскерген хамык демдектерин билип алыксааш, сөс эреп чугааладым.— Черде даваннар изи көзүлбес ышкажыл.

— Өске аң-даа бооп болур-ла харын — деп, Гоша чөпшээрешти.— Ынчанмыже болаага адыг кончуг ховар чоруур, а дырбактыг барык-ла көзүлбес чер болгай. Бөрү болуру черле магатчок. Чооктан бээр, та кайыын чүвези ийик, маңаа бир өөр бөрүлөр тыптып келген. Алаак колхозунда лесник Аракчаа баштаан үш аңчыны бөрү аңнаар кылдыр тускайлаан дээр чораан. Бо оларның капказы боор деп бодай-дыр мен.

Кезек када ыт чок тургаш, Горбунов мынча дидир:

— Ол аңның изин тегерип көрээлем. Ол ырап шыдаваан, черле болаада болур ужурлуг.

Мээң чөпшээрешкен харыымны-даа манавайн, Гоша шыргай иштинче кирипти. Ону эдерер боордан башка, чүнү-даа канчаар аайын тыппадым.

Ам Горбунов дааш үндүрбезин оралдажып, оваарымчалыг оожум базып олур. Бодаарымга, Горбунов капканың ында-кайда арттырган истеринче-даа шоолуг сагыш салбайн, харын аңның баргы дег, кире берги дег черлерин дужаап көрүп чораан-даа ышкаш.

Удатпаанда дамырак сугга чеде бердивис. Маңаа Гоша доктаай дүшкеш, элээн көрүп тура, элезинде баскан исче ыт чокка салаазы-биле айытты: суг кыдыында, өл малгашта бөрү истери тодазы аажок көстүп чыдыр. Даваннарның шык черде ыйгылаайтыр баскан изин суг безин долдур сыстып четтикпээн. Бөрүнүң мырынай чоокта чаа болап эрткениниң дугайында Гошаның бодалын ол бадыткап турду.

Сугну арта халааш, араатан бөлүк чаш шиви-

лер аразынче кирген болду. Горбунов, бажын хүлүм-зүрүй аарак чайгаш, сымыраны-дыр:

— Мелегей амытан боор бе, мындыг шыргай иштиңче капка сөөртүп алгаш кирип канчаары ол! Бир-ле черде ылдыртына берген, баглап каан дег туру болгай аан.

Шивилер аразынга бөрүнүн изи көзүлбестей берген. Бөкпек дөргүннү каш-даа катап долгандыр кылаштыгы, ынчанмыже чоокта аң барының кандыг-даа демдээ эскертинмедди.

Гоша элээн боданып тур. Ол хаваан дүйүпкөн, бир-ле нарын тывызыксыг бодал бодап, ооң баажызын дилеп турган-даа ышкаш.

Ол аразында, бистин хажывыста турган узун дытта динч көстүп келди. Ол бир будуктап бир будукче чииги сүргей уламнап халывышаап, дытты куду бадып олур.

Хенертен динч «цук-цук, хур-р-р» дээн соонда кортканындан дытты өрү магнап үнүптү. Будуктар аразындан ооң кудуруу кызаш кылынгап, дыттың коңгул үдүнчө ооң кире халааның көрүп чыдып калдым.

— Бөрү ында-дыр!— деп, Горбунов чүгле дынналыр кылдыр оожум чугаалады.— Ооң башка, динч чүден ынчаар коргар боор.

Черден элээн быжыг кургаг ыяш ап алгаш, мени «Аңаа тур!» деп имнээш, ол шыргай иштиңче дааш-шимээн чок үңгээлей аарак шымнып кире берди.

Гоша читкен. Ол кавы — ыржым-на шыпшың; чүгле дүк-түмөн ымырааларның имилеме булуду көстүр, чииртим ылама үнү дынналыр. Ооң соонда дыт чанында «ток» дээн дааш дынналды. Демир даажы кыңгырт диди, ынаар барыксаарым аажок. Оон удатпаанда Гошаның:

— Ол-дур көрөм!— дээн үнү үндү.

Аңчыга магнап чеде бердим. Чүү-даа болбаан чүве дег, Гошам серте чок туру. Өлүг бөрүнүн думчуундан хан сыстып чыдыр; үстү берген илчирбелиг, дштелчек бистинг чаактарлыг аар капка ийн шиви-

жик аразында ызыртына берген, бөрүнүн будун так кылдыр тыртып чыдыр.

Бөрүнүн будундан капканы адыргаш, Горбунов капка холунда кески-биле «ТА» деп оюп каан үжүктөрүн көргүстү.

— Алаакта лесниктин-дир. Ында анчылар капка бүрүзүңгө аттарының эге үжүктөрүн салыр улус. Ында лесник — Түлүш Аракчаа-ла болгай. Бо ооң ады ышкакжыл — деп, Гоша сеткили ханып чугаалаан.

Дыт чанынга олуруп алдывыс. Чүгле бистиң олуруптарывысты манап турган ымыраалар бисти үг-леп, туман дег дуй тудуп келдилер. Гоша хорадаан уу-биле черже дүкпүргөш, туруп келди.

— Че, чоруулу — дей-дир. Чайын тайгага олур-тунар эвес.

«Чай — чалгааранчыг үе» деп, Гошаның демги сөстөрүн сактып келдим. Шак мындыг «чалгааранчыг» үеде бодунуң ынак херээн сагынмышаан, бөрү-же чүгле улуг бижек тудуп алгаш бар чытканы бо эвес ыйнаан мооң деп бодадым. Гоша мээң бода-лымны билип каанзыг мынча дидир:

— Бөрүлөр черле кончуг-ла хоралыг чолуктар бо. Болар бисте колхоз бүрүзүңгө муң-муң түннүг каражаны чедирип турар. Чаңгыс-даа мындыг араатан-ны узуткаан кижини колхозунга буянныг үүлени бүдүрүп берген болур. Эрткен кыжын бистиң колхозтун кажалыг хоюнче чаңгыс бөрү дывыржып кире бергеш, үжөп чеди хойнун боскун одура соп каан болгай... Колхозка ол кайы хире когарал халдаткандыр, санап-даа көр даан!

Кылаштап ора-ла, Гоша улуг бижээ-биле кула-жылавышаан, ыяш чөвүрээзин он базым бүрүзүңгө чопа шаап бар чыткан. Шак ындыг демдек салбышаан, орукка үнүп келгеш, ол мурнукузу дег узадыр шөлээн баскаш чорупкан, мен ооң соондан дөлбүртүп олур мен.

Оон арткан орукка, суурга четкижевиске чедир чүве чугаалаваан. Чугаалаар сөстөрүнүн хүн-

дүскү нормадын төдүп алганы ол ыйнаан. Алаак суурнун узун, делгем кудумчузунга кирип келгени-висте ол мынча дидир:

— Түлүш Аракчааның чурттап турар бажыңының чоғум кайдазын көңүс уткан-дыр мен.

Кыдыгларында ак-көк хаалгалар аскан соңгалардыг, яичыңының кырында «Т» деп үжүктү ак будукбиле улгаттыр чуруп каан бажыңче эггеш, Гоша ооң соңгазын соктады. Аракчааның бажыңы чоғум-на ол болган, ынчанмыже аалда чүгле ооң кадайы бар болду.

— Кириңер — деп, бажың ээзи чалады.— Түлүш чартык шак хире болгаш, дүштеп чедип кээр.

— Четтирдим, чай чок — деп, Гоша чалалгадан ойталап кагды.— Ооң бөрүзүнүң амызын үзүп кагдым деп анаа дамчыдып көрүңер. Шивилиг-Өзенде эвеспе, кокпа оруктан чүс метр хире черде. Ыяштарның чөвүрээзин демдектей картагылап каап. Дүрген барып кечин союп алзын, ынчанмас болза, изигде үрели берип болур болгай.

Ынча дээш, Гоша колхоз баштаар черинң конто-разынче бодунуң чоруун бүдүрери-биле базыпты.

Сөөлзүредир кээп дыңнаарымга, Алаактын колхозчулары болгаш лесник Аракчаа Горбуновка аңчы чаңчыл ёзугаар ооңуу болур бөрү кечин болгаш ол дээш шаңналды алырын аажок кызыдып саналдаан болган. Ынчалзаяок Горбунов бөрүнүң кечин болгаш ол дээш шаңнал алырындан шуут ойталаан.

— Чүү дээш алыр боор. Думчук каразынче мерге-биле чүгле чаңгыс катап тутсупкан-на болгай мен — деп, мону сөглээн бооп-тур.

ДАГА

Мал сүрген кижилер Саян сынның кырынга үнүп келген. Дөштү өрү үнген шарылар бедик сынның сиртинде серин салгынга таалап, даш оваа чанынга бөкперлежи берген. Овааның кырында адыр будуктарлыг ыяш шанчып каан, ооң будуктарында она берген пөстөр, аът кудуруунуң хылдары киискигилээп. Сүрүкчүлерниң сеткилинге овааның элдептиг чурумалы шажынчы бодаалдарны эвес, а кандыг-ла бир өөрүшкүнү, бо арт-биле шаг-шаандан бээр үзүк чок аргыжылганы сөглөп турган. Буурул Саянның ары, өвүр эдектерин чурттаан чон үргүлчү аргыжыл, чанчыл ёзугаар даштар чый салып, чажыын чажыл турганынга ук оваа найыралдың демдээ ышкаш херечи бооп арткан.

Кызыл хүн. Сүрүкчүлерниң эн улуу — Шүгдүр ирей кудургайлап баткан чайгы хүнче үр-ле кайгаан. «Тывага тургаш көөрге, хүн Саян дагларыңче ажытталы бээр чүве болгай. Саян кырынга үнүп кээрге, хүн карак четпес, херли берген делгемнерниң ындыңче кудургайлап чоруй баар ышкакжыл!» кылдыр ол боданган. Дээрниң кызыл херел-биле шыптынган өңү ооң сеткилин улам хайныктырып, бир-ле чажыты сөглөксээнзиг болган...

— Оой, оолдар, бо аът дагазын көрүңерем! Кандыг кончуг улуг чоор, ана бир-ле хува аяк эринге дең-дир — деп, бир сүрүкчү эр алгырган.

Адышка сынмас чыгыы, дадарып элей берген даганы сүрүкчүлөр сонuurгап, ооң дугайында элээн-не үр чугаалашканнар. Адактың соонда Шүгдүр ирей эрги даганы чүлгүп-чүлгүп:

— Бо дээрге, чугаа чок, демги ол кызыл аъттын дагазы-дыр — дивишаан, хойлап алган.

Одаг. Сүрүкчүлөр шарыларын доктаадып кааш, чыглып келген. Ол үеде бир эр Шүгдүр ирейже сонuurгалдыг көрбүшаан, чугаалаан:

— Демги ол кызыл аъттың дугайын хөөрөп көрем, акый?

— Кызыл аът канчап чоруур чүвөл? Доруг азы шавыдар аъттар бар эвес чүве бе?— деп, шай аартап орган эр үзе кирген.

— Шүгдүрнүң хувискаалчызы аайлыг эвес. Кызыл партизаннарның аъттарын ынчап олур болгай аан — деп, үшкү эр немээн.

— Кызыл партизаннар — кызыл аът көзүлгениниң соонда келгеннер болдур ийин — дивишаан, Шүгдүр демги дагазын хойнундан уштуп эккелгеш, от чырыынга андара-дүндере тудуп көрө берген.

Элээн болган соонда кады чораан кижилериниң ээрежип кээринге шыдашпайн, Шүгдүр ирей хуулгаазын кызыл аът дугайында чугаазын эгелээн:

«Ынчан аалдар кыштагга көжүп келген турган. Амгы шаг-биле алыр болза, он бир айның чаазы турган үе-дир ийин. Таптыг-ла өглер быдаа хайындырып турда, дээрниң соо кыза берген. Сактыргала, дээрни куржалдыр кызыл чалбыыш диргелген ышкаш апарган. Улус кожа өглерин кыйгыржып, чүү болганын сонуургап эгелээн. Саян сынының ындындан, чиге соңгу чүктеп хаяаланган ол херел чоорту бедип кээрге, бүгү Тываның кыры чырып келген ышкаш сагындырган дижир чүве».

Шүгдүр оттуг кезектерни эде тырткылаарга, оон дызырадыр чаштаан сырылар өрү ужуккаш, чоорту чидип, чырык херелдери сылдыстарже шилчип турганзыг болган. Одаг долгандыр олурган кижилерниң арыннары кызыл херел-биле шыптынган ышкаш кылдыр, чалбыраашка чайынналган.

— А кызыл аът дугайында чугаалавадыңар — деп сонуургалче хайныккан улус далаштырган.

Шүгдүр уламчылаан:

— Кызыл хаяага хенертен ийи аът көстүп келген. Оларның бирээзи хан дег кызыл, а өскези — ак аът. Ол аъттар ийи даваннарынга турупкаш, хербектежил чөгелин төткеннер. Чел, кудуруу чалбыышче шилчип турар кызыл аът оглаа болгаш эрестиг хө-

делгилээр болган. Ооң кавылыг даваннарындан оттар сырыланып чаштап турган. Дыка үр тепкилежип келгениниң соонда, ак аът халаажырап аштыргаш, андарлып барып ушкан болгаш, куй дүвүнде чүве ышкаш дүлейзимээр дааш үнген. Тиилекчи кызыл аът киштегилеп, андаштанып, девиржиң турган деп чугаалаар чүвс...

— Ынчаарга бо дага ол аъттын даваннарындан чаштаан деп бодаар силер бе?— деп, сүрүкчүлерниң бичиниз сонуургаан.

— Чадап чок — дивишаан, Шүгдүр таакпылай берген.

— Дээрге канчап аъттар көстүп кээр чүвөл? Олдаа анаа чугаа боор — деп, бир кижичугаалаан.

Арткан улус эпчоксунган ышкаш ол кижиче көрүп берген.

— Бо дээрге ол үеде аалдар эргий чаңгыланып турган Октябрь революциязынын, кызыл хувискаалдың, дугайында тоолчургу чугаа-дыр. Ынчан солунсеткүүл, радио, телефон безин чок шаг турган. Ол хиреде орус черде болган улуг эргилдениң дугайында тывалар чүү деп чеченчидип, элдээртип, чүге деңнеп турганын эскерзинерзе. Харын-даа улуг башкы Ленинниң ады безин, тайга-сын аразында көшкүн аалдарга эн баштай Экендей, Лендей деп дыңналып кээп турган болгай. Ону дыңнаан араттар хосталгага бүзүрөп, аас-кежиниң шаңнаар дээш туржуп турар улуг кижиниң дугайында чугаалажып, алызында барып, ок-боозун холга туткаш, кызыл партизаннар биле кады тура халышканы ол-дур. Бо даганы топтап көрүнерем. Мынчалдыр дадарып, элээнин бодаарга, ылап-ла ол чылдарның дагазы-дыр бо. Бо хире улуг дагалар хувискаалдың тугун туткан экер-эрлерниң аъттарының дуогуларынга чорааны ол-дур!..—деп, Шүгдүр ирейниң бодаалдыг чугаалааны— ооң өөрүңге бедик индирден мерген угаанныг кижиниң чидиг сөстери ышкаш, дыңналган...

— Ойт, ойт, бо кандаай ужуп чоруур сылдыс

боор?— деп, одаг кыдынга ийленип чыткан эр холун өрү сунмушаан, алгырып-ла үнген.

Хамык улустун кичээнгеи ушкан сылдыста барган. Үннер соннуг-мурнуг дыңналгылаан.

— Сылдыс эвес, октаргай корабли-дир. Ракета!

— Дүргенин!

— Бо хире бедик сын кырындан дыка тода көстүр-дүр, көрүнерем?

— Кандыг эр ужуп чор ирги?

— Кызыл эзириң ол-ла болгай. Танаа-Херелдин Даш-Хүрени ышкаш, мээң чугаалааным кызыл аъттың амгы ээзи ужуп чорууру ол-дур — деп, Шүгдүр сорук кирип, Үш-Мыйгакче углай ужуп бар чораан дириг сылдысче көрүп алгаш турган.

СОДАК

I

Бестиг-Ажыктың чечек шыпкан, серинин чайлаа менгилиг кожагарның баарында чаптылган. Маңаа машина безин кээр эвес, чүгле майгыннарлыг малчыннар мал семиртип келир чер-ле болгай. Мында кадарчыларның эн-не ат-сураглыы — Күдүктээр ирей. Чогум ады — Чоксум, а Күдүктээр дээрге, шаанда хүрежип чоруур үезинде ат бооп арткан шолазы дигир чүве.

Хүн элээн хөөрөп келгенде, Күдүктээрлернин аалының кырынга вертолет ужуп келгеш, селбер пөштернин будуктарын, чечек-сигенин эстетпишаан хонупкан. Вертолеттун читкезинде узун хүртүлернин долганыры соксап турда, ооң эжин ажыттыңган соонда, совхоз директору Седен биле хойжу бригаданын солукчу кадарчызы Кошкар-оол дүжүп келгеннер.

Агаар «аъдындан» дүшкен кижилер-биле аал ээлери амыр-менди айтыржып чолукканынын соонда, Седен дарга далаштырып чугаалаан:

— Бистиң районнуң ырак чайлагларындан Наа-дымга баар кижилерни район төвүнге чыры-биле тускай вертолет чоруткан чүве-дир. Силер база баар болгай силер, малчын, дүрген олурур-ла-дыр. Сени солууру-биле кадарчы база эккелдивис — дээш, Кошкар-оолче айыткан.

— Божуула че, малчын. Мен-даа сээң кодааныны кайын чоктадыр ийик мен — деп, Кошкар-оол деткээн.

— Менде чүү боор ийик, белен-не болгай мен — дээш, Күдүктээр шериг таалынын эжик аксынче салгаш,— маңаа багай эрги содак бар чүве ийин — дивишаан, барба үжей берген.

— Алдан хар ажып тургаш, ам кээп содакты чооруң ол. Чээрби, үжен чылдар мурнунда чүве мынчага чыдар чүве бе?— деп, ооң кадайы кылыктанган.

«Кыраан назыда кырган Күдүктээр хүрежир дээн-дир. Алдар кылдыр алдан-дөртке олурупса-даа чүл ынчаш» — дижип майгында кижилер ону кыжырааннар.

— Оо, бо чыдыр. Кижиге бээр деп бодаан чүвеле болгай — дивишаан, малчын угулзалап тургаш, даараан кара савыяа содакты чаза туткан.

Улус кезек ыт чок, ону магадап бөлдүнчүп келген.

— Ачай, бо содаанны музейге берип каг!— деп, хеймер кызы Сайлык сүмелээн.

— Шупту кыс боорунарга мындыг-дыр. Оон башка мону кедип, хүрешпес силер бе. Содакты чүгле улус көөр эвес, ону кеткен эрес-кашпагай эрнин хүрежири күзенчиг болгай. Бээр кижичи тыпты бээр он, уруум — деп, Күдүктээр хүрежип чораан үезин сактып, даңказын хайыладыр таакпылап кезек орган.

Малчын содаан даалыңнааш, вертолетка олурупкан. Удаткан чок оон аъттыг, чадаг хой кадарып өс-

кен ынак черлери сонга өттүр чүгүртүлөннөди көзүлгүлөп келген. Ол бүгү чурумалдар малчынны содааның төөгүзүндөн чартыктырыпкан.

II

Наадымга бараалгаткан хүреш Күдүктээрге байырлалдың эң-не солун чүүлү ышкаш сагындырган. Ол хүреш үезинде каш-даа удаа алгырбышаан тура халаан. Кажан шүүлген, үжүүрлөшкөн болгаш үшкү, дөрткү черни алган мөгелерни шаңнай бээрге, ол шыдашпайн, олче маңнапкан. Ынчалзажок стадионда корум-чурум тудуп турар кижилер ону мөгелерже чоокшулатпаан.

Шүүлген мөге доруг аътты шанналга алгаш, стадионну долгандыр чырааладып эгелээн.

Танывазы мөге ооң дужунга кээрге:

— Оглум, эрестиг-ле болдуң!— деп, Күдүктээр боду безин билбейн алгырыпкаш, солунда ораап алган чүүлүн өрү көдүргөш, чайгылаан.

Шаңнал тыпсыры доозулган. «Дээн-дээнниң» хоюг аялгазы, чоннуң хөлзээзини кедереп келген.

Күдүктээр «канчап-ла шүүлген мөгеге дужар чоор» дээн бодал-биле мөгелерниң кеттинип турар черинче маңнапкан.

Шүүлген мөгени долгандыр ооң эш-өөрү, корреспондентилер дээш кижиле эндерик. Эзер-чүген, бүрүн дериглиг доруг аътты-даа шоолуг тоовайн, малчын шүүлген мөгеге-ле барган. Ол шүүлген, аныяк эрниң холун бодунуң чоон салаазы-биле дыңзыг тутпушаан чугаалаан:

— Оглум! Эки-ле хүрештин. Мен «Херел» совхозтуң малчыны кижиле мен. ТАР үезинде каш кожуун маргылдаазыңга шүглүп-даа чордум. Мээн белээм кылдыр бо содакты хүлээп ап көр. Шаанда Арзылаң шолалыг мөге кижиле менээ берген чүве.

Мөге савыяа содакты чада тутпушаан:

— Четтирдим, акый. Адынарны кайызы дээр ирги?— деп, айтырган.

— Чоксум дээр. Хейде тараан адымны Күдүктээр дээр болдур ийн.

«Сураглыг мөге чораан Күдүктээр бодунун, содаан шүүлген мөге — Сиир-оолга тутсул тур!— деп, бир кижиге алгырган соонда, фотоаппараттар чыккынайны берген. Күдүктээр сүрээдээнинден мөге-биле чугаалажып четтикпээн. Ооң кадында кады чораан өөрү база далаштыра берген.

— Күдүктээр акый, белээнерни чүнүн-биле харылаар кижиге боор мен. Торгу тоннуг кижиге мээң бо шаңнаткан адымны мунуп, маңаа кезек бастыргылап көрүңерем — деп, Сиир-оол сагыш човап чугаалааш, аъттын дынын тутсул берген. Чычы торгу тоннуг, шляпалыг малчын чыраа аъттыг кезек бастыргылаарга, чон ону сонургап дойлуп турган.

III

Сиир-оол кежээге чедир белекке алган содаан магадап, эш-өөрүңге көргүзүп, чаагай сеткилдиг малчынның дугайын бодап келген. Хенертен ооң бажынга бир-ле бодап чык дээн.

«Адыр-адыр... Ачамның адазы Арзылан Дүгүр алдан тос харлыг тургаш, тос кожуун байырлалынга ону октаан, аныяк мөге эрге савыяа содаан берген деп чугаа бар ышкажыгай. Ол кижиге Күдүктээр ол эвес ирги бе?..»

Янзы-бүрү бодап алдар Сиир-оолду оожургатпаан. Ол малчыннар турар черлерни эргип чорааш, арай деп Күдүктээрни тып алган. Чугаалажы-чугаалажы кээрге, оолдуң кырган-адазының содаа ылап-ла ол болган.

Хоочун болгаш аныяк ийи мөге чугаалашкан тудум-на бот-боттарын улам билчип, мырыңай адашкылар ышкаш апарган.

— Кай, Улан-Удэ хоорайда өөренип турар ышкажыл сен, оглум?— деп, Күдүктээр чугааны улам чылаан.

— Ийе, ында көдээ ажил-агый институтунун дөрткү курузунда мен.

— Мээн уруум база ол хоорайның культура сургуулунда чүве ийин.

— Ады кым ийик?

— Сайлык. Ам аалда дыштанып тур.

— Сайлык! Сайлык Донгаковна Чоскум ышкажыл?

— Ийе ол. Таныыр-дыр сен бе?

Сиир-оолдун мага-бодунче бир-ле от чүгүрө берген ышкаш апаргаш, харлыгып, Күдүктээрниң делгем эктинден куспактаныпкаш, чугаалаан:

— Силер Сайлыктын адазы ышкажыл силер! Сайлык биле бис... Сайлык чок болза мен... Бис шагда бот-боттарывыска... Билип көрүнер даан күжүр...

— Билдим, билдим, оглум. Ындыг турган чүзү ийик.

— Ындыг-ындаг. Төрел болур бис. Төрел даадым, оон-даа чоок аан.

— Катгышкылар эвес ыйнаан — дээш, малчын хүлүмзүрбүшаан, караан базып каан.

Сиир-оол бодамчалы кончуг бажын чөпшээре-жигнин ёзузу-биле согаш кылгаш, уламчылап чугаалаан:

— Магалыг-ла хүн ужурашкан-дыр бис. Савыяа содаанарны чамга-хирге боравайн, чарынныгның адаанга дүшпес мен. Шанналга алган аьдымны силерге берейн. Сайлыкка чедирип көрүнер.

— «Күдээзиниң күжүн көөр» деп чүве бо ышкажыл? Аныяк назын үезинде, арай далажып болбас, оглум. Аьдынны баштай адан-иенге, арат-чонуцга көргүс. Ооң соонда Салымныг-Арт баштап бистиң чайлаавыска чырааладып чедип кел. Ажы-төл силерге аас-кежинден эргим чүнү күзээр мен — дээш, Күдүктээр оолдун холун туткан.

ОГЛУ

— Дамчыыр дыннаарымга, сени район үнүп сур-
гакчылаар дээн дээр. Ону тодарадып айтырып көөр
чоор бе дээш чор мен ийин — деп, Хомус-оол чугаа-
лааш, менче кезе кайгап алган олурган.

— Даарта, понедельникте, аьттаныптар мен.

— Кайы район баар сен?

— Билдингир өскен төрөөн районувус болгай, эш.
Ол чорааш дөргүл-төрелдерге база кире кааптар-ла
болгай але — дидим.

Хомус-оол мээң-биле чөпшээрешкенин илередип,
бажын соганнадып каан.

— Ынчаарга мээң дилээм бар — дээш, кижим
менче чоокшуладыр чылып алган.— Адыр-Кежигде
ачам ашак чурттап олурар. Олче эргижиреп калган
костюмум чорудуптайн, орук аайы-биле кире дүшкеш
аппарып бере каавыт шинме. Каш сөстүг чагаа би-
жип каар мен, чедирип бээр сен.

— Костюмуң чорудупкаш, бодуң хөйленниг кы-
лаштаарың ол чүве бе?— деп баштактандым.

— Костюм дээрге-ле менде. Шкафка сыңышпас-
тап тур, шала хирелиг апарганын таарыштыр саарып
каап турар кижин мен. Базаарга улус албаан чүвени
ачамче чорудар деп олурарым бо-дур ийин.

Адыр-Кежиг суурга биче дүьште чедип келген
мен. Хомус-оолдуң ачазының бажыңын саат чокка
тып алдым. Кырган-биле менди солушкаш, кайыын
келгенимни чугаалаарым билек боду-ла «Кызылда
Хомус-оол дээр оглум бар, сен ону таныыр сен бе?»
деп айтыра берген.

— Силерниң оглуңар-биле чаңгыс коллективте
ажылдап турар кижин мен. Силерге костюмуң чорут-
каш, чагаа база берип каан кижин — дээш, уштуп
сундум.

Кырган костюмну топтап-топтап көргөш, моюнду-
руун чыттагылааш, орун кырынга камны кончук
салып каан.

— Чагааны номчуур дээр харык бар эвес, карак четпес болбазыкпе, оглум, сен кыйгырып көрөм — дээш тудускан чагаам дедир сунган.

«Эргим ачай, экии! Кандыг чурттап олур сен моң? Мен-даа чүгээр бораланып чор мен. Сеңээ чедип-даа шыдавас кижидир мен, ажыл деп чүве мырыңай чай чок. Сени дээш сагыш човап чоруурумну чагаага бижип кайын шыдаар мен. Өй-өйде сактып кээримге идик-хевин ойбак-самдар ышкаш бодандырып кээр-дир. Ынчангаш эктимге кедип чораан костюмуну ужулгаш, сенче чорудуп олурарым бо-дур, ачай. Сен-не эки чорзуңза мен-даа канчаар мен...»

Адыр-Кежигге барган албан-херээм чогуруп алгаш, район төвү баар автобус манап, контора чанынга турумда Хомус-оолдуң ачазы бо калгып келген.

— Кижиди бүрүзүнүң оглу мээң Хомузум ышкаш болган болза магалыг-ла тургай эртик. Багай ачазы дээш эктинде хевин ужулгаш чорудуп чытканы ол ышкажыл. Мыя мында пенсиядан чыып алган каш акшам бар чүве, ону Хомуска аппарып берип көр, оглум. Ол-ла эки чорза мен-даа канчаар мен.

Ынча дээш шокар пөс боошкун сунган. Часкаш санап көөрүмге, тозан чеди рубль 69 көпөөк болган.

Чанып келгеш, Хомус-оолга боошкунну дамчыдып берген мен. Кижимниң өөрүшкүзү хөлчөк болган. Дараазында ынаар сургакчылаар апарзыңза меңээ чугаалаар сен, эжим. Эрги чүвүрүмнү база чорудуптар мен деп чугаалаан...

ӨННҮКТЕРИМ

Элдеп чүве... Салымым ындыг кижиди боор мен ийин: мээң ынакшаан кыстарым мени херекке албас, а меңээ ынакшаан уругларны мен тоовас мындыг болган мен. Шериг албанын эрттиргеш чанып кээримге, бистиң суурнуң чүгээр дээн кыстары шупту өгленип алгаш чоруй баргылаан болган. Артып калган уругларның кайызы-даа чүрээм шимирт кылбаан: оларның арын-шырайында-даа, аажы-чанында-даа каракка илдигер чүве тывылбаан. Чай шапкан

аът дег караннадып эрте берген, күзүн Кызылче чоруптум — өөренип тургаш шеригже чоруткан кижн болгай мен.

Техникумда кыстар дээрге кастар-биле дөмей-ле— өөр-өөр болуп алган чоруур. Эге баштай келир үениң ветеринары уругга чечек тудускаш, сеткилим ажыткан мен. Кыс каттыргаш, эгиннерин кызып каан. Ужурлуг хире-дир деп билген мен. Идегелдиң отчугажы хөрек иштинге чалбыраашталып үнүп олурган. Дараазында бир ужуражып кээривиске келир үениң ветеринары уруг бир оол эдertiп алган келгеш:

— Мээн душтуум бо-дур — дээш оозу-биле мени таныштырган.— Эпчок чүве бодай бербе, найыралдыг өннүктер бооп арткай бис аан — дээн.

Агрономия салбырының сургуулу Таня менээ ынакшый берген деп чүвени ооң карактарындан билip каан мен. Чамдык кыстарның аксындан сөс дыңналбайн турда-ла карактары хамыкты хайындыр чугаалап кааптар болдур эвеспе.

— Эпчок чүве бодай бербе, Таня, найыралдыг өннүктер бооп арткай бис аан — дээн мен.

Бухгалтерия салбырынга турган Херелмаа-биле база өннүктер бооп чарылган бис.

Бажыңымның ханазында Тываның картазы бар. Ында дыка хөй чечектер чуруп каан мен. Ол дээрге мээн өннүктеримниң ажылдап-чурттап турар черлери-дир. Салым кадар чаңгыс уруг тыппазымза-даа өннүктерни энмежокту тып алган мен. Оларга мен чоргаарланыр мен, олар менээ база чоргаарланыр. Куда дүжүрүп чадашканымга хомудавас мен, ол байырлал мээн мурнумда дээрзи чугаажок. Назы-харым чаа-ла дөрген ажа дүжүп чоруур, чүрээм ынакшыыр мөзүзүн ышкынмаан эр-ле болгай мен.

БИЛДИРИИШКИН

— Бир эвес директоруң сени шүгүмчүлей берзе канчаар сен?— деп, Хүреш-оол менден айтырган.

— Канчап канчаар боор. Хүлээп алгаш, эттинип алырын-на кызыдар мен — дидим.

Кижим элдесингени кончуг ыт чок олурган. Ооң шырайы мени мелегей амытан-дыр сен деп сөс чокка чугаалап турган.

— Кижиде бодун боду үнелеп билир болза эки болдур эвеспе, дунмай. Шүгүмчүлелди ийи-холдап уткуп ап чоруур болзунза кажан-даа өөделевес сен. Изиг, соокка дадыккан акынның сүмезин дыннап алгаш, шак ынчаар кылып чоруур болзунза кажан-даа улус багы көрбес сен. Ам бээр дынна че. Чижээ, даарта ажылга чеде бээринге директорун сени чемелеп, кылган продукцияң шынары куду-дур дээн дижик. Сен эчизинге чедир дыннап алгаш, «улуу-биле четтирдим» деп, культурлуу-биле чугаалааш, бөгүнден эгелээш маңаа ажылдавас мен дээш тура дүшпейн базып үнүптер сен. Каш минут эрткенде хат-казыргы дег кирип келгеш, директорнун столунун кырынга билдиришикниң салып кааш, базып үнүвүт. Ынчартарынга директорун сести хона бергеш, сени кабинетинче чааскаандырзыңны чалап эккеп алгаш, адын, ачаң адын адап олургаш, «мынчап баарга кайын боор, кады ажылдап көрээли, арай изиглени каапкан болдум, буруумну миннип олур мен» дээш ээрежиң эгелээр эвеспе. Дораан-на дүжүп бере бербейн кезек када үнээргедип, «черле чорааннай чоруп көрейн, эш директор. Менден артык уран шевер улустарны ажылга кирип-ле алгай силер» дээш шириниң кончуг олурар эвес сен бе. Шаанга кирип ээрештирип-ээрештирип «силерни дээш артып каар болганым ол-дур ийин. Сеткилим кадыг, чүвени чаңгыс шийтпир-лээр кижиде мен...» дээш дем эккеп берген билдириши-киниңни туралыг-туражок ап алгаш, тиелекчи кижиде бооп чоргаар базып үне бээр сен...

Хүреш-оолдун чугаазында ажыктыг чүве барын эскерип каан мен. Бирээ бодалда, ийи сагышта — таварылга тура берзе ажыглап болгу дег-дир эвеспе деп билип алдым.

Шынап-ла удаваанда директор мени бо-ла шүгүм-чүлей берген. Дыннап-ла олур мен. Доозуптарга та-ваар туруп келгеш:

— Ажыт-чажыт чокка шүгүмчүлээнинер дээш улуу-биле четтирдим. Бир-тээ брак продукция үндүрүп турган болганымда моон соңгаар маңаа ажылдап турган херээм чок-тур — дээш чолдандыр базып үнүпкен мен. Оон кызыл-булунга баргаш, билдирришкинни бижээш, база катап директорнуң кабинетинге кирип келдим. Михаил Кыргысович элээн каш кижичы чыып алгаш, бир-ле чүвө дугайын маргышкан олурган. Мен ону-даа херекке албайн билдирришкенимни стол кырынга салып кааш, хая көрбейн кылаштап үнө берген мен.

Цехке баргаш ажылдап тур мен. Улуг ыраан херээ чок, секретарь уруг сүрүп келгеш, директорже чалай бээри чугаажок болгай.

Дүшштеки чем соонда мени шынап-ла бо айтырып келди.

— Чүү херек ирги?— дидим.

— Директор силерни чалап тур — деп бо.

— Ажылдап турган кижиге шаптыктын аа — деп кончуттундум. — Ам дораан чүвө бе?

— Дораан — деп, секретарь уруг харыылады.

— Кел дээн эки чүвө дээн — дээш, далаш чок кылаштаптым. Ажылдап көр деп ээрежи бээрге кезек када кара шору чыдар-дыр деп үзө шиитпирлеп алган мен.

Кабинетке кирип келдим. Директор менче саазын сунган. Номчуп көргөн — дилээнин ёзугаар мени ажылдан хостаан дээн дужаал болган...

«САЛЫМЫНДАН» ЧАЙЛАВАС

Ажыл шагы төнеринге чедир чээрби хире минут арткан турган. Эрте чанып өөрөнгөн улус портфель, сумка чүвөлөрүн бүдүү башкара салып, чылбыртып үнүптеринге белеткени берген. Ол душта директорнуң кабинетинге шупту ажылдакчылар чыгыр деп чарлай каапкан. Сөөлүндөн келген Оолаккай эжиин хааптары билек директор Арзылан Тевек-оолович

олудундан таваар туруп келгеш, бистерни ончалаан аянныг долгандыр көргөш, чоон үнү-биле эгелээн:

— Дарта чаа тудуп турар аалчылар бажыңыңга субботник болур, аңаа бистиң коллективтен бир кижиге барып ажилдаар апарган-дыр. Кымны чорударын дугуржуп алыр-дыр дээш силерни чалап эккелгеним бо — дээш графинде сугну кырлыг стаканга куткаш, ийи-бир пакты ижипкеш, база катап дээскиндир көргүлээн.

Кабинет ишти ылым-чылым барган.

— Начын-оол, сен кандыг сен? — деп, директор айтырган.

Аптара дег делгем хөрээ алдан-дөрттүң чирин бо-ла дуглай берген турар Начын-оол меге чөдүлүн чөдүргөш:

— Барбайн канчаар. Хөй-ниитиниң херээ дээнде кандыымны билбес эвес силер. Ындыг-даа болза бо удаада хоржок мен: кадайымнын сарыы хайнып турар. Дараазында чылдак чок баар мен.

Директор чөпшээрешкениниң демдээ кылдыр улуг калчан бажын согаш кылгаш, уламчылаан:

— Самбал, сен барып ажилдап кааш кел че. Чаңгыс хүнде ында чүү боор.

Демгизи сырбаш тура халып келген:

— Херек болза бир хүн байтыгай бир айда-даа ажилдаар апаар. Алды чыл мурнунда база бир субботниктээн кижиге мен. Бо удаада мени хостап каарын дилеп көрөй — оң талакы быктымда ажыш дээр чүве бар, согур-шөйүндү-даа болуп чадавас.

— Ашактар-даа болбаан улус эвес бе бо — дээш, Арзылаң Тевек-оолович хүлүмзүрээш, херээжен улусче көрнүп келген. Олары онаалгазын чалгаарааш күүседип албаан өөреникчилер дег куду көрнү берген.

— Чимистей, сен кандыг сен?

— Бичин оглум бар-дыр, оон башка баар-ла мен.

— Оглуң садик барып турар бе?

— Чок. Школада. Он класста.

— Катюшка, сен шыдаар боор сен але?

— Баарын барып болбайн аан. Төрүттүнген хүнүм кел чыдар кижинен мен, ол арай шаптыктап тур.

— Субботада бе?

— Вторникте.

— Ам-даа элек чүве ышкажыл, баргаш кел че.

— Шыдавас мен. Шуглап алган пивом бар.

— Пиво канчаар, ажыгы четчип тургай-ла.

— Ашаам оорлап ижип кааптар. Кежээ кээримге куруг бидону чыдары чугаажок.

Арзылаң Тевек-оолович аржылы-биле дерин чоткаш, ол-бо көргүлээн. Директорумнун шаңгыр карактары менде-ле келген. Кижинен салымындан чайлавас деп чүвени билгеш, айтырып четтикпейн чыдырда-ла:

— Мен барып ажылдап каайн!— дээн мен.

Арзылан Тевек-оолович каттырыпкан, халагар баштар өрү көдүрлүп келген.

— Эр хей, Кушкаш-оол! Сээң идепкейинни өөренип көргөш, шаңнал-макталга кирир бис!— дээн.

Бо сөстөрүн бир дугаарында беш чыл бурунгаар дыңнаан мен. Азаан шаңнал-мактал алага сураг — менче кел чыдырда орук ара өске улус дозуп ап турар эвес ыйнаан...

АРТИСТ

Өнермаа азып каан тонну куспактааш, оң моюндуруун ошкап, ынакшылын илереткен чараш тааланыч сөстөрүн чугаалап турган. Оон соксай тыртып кааш, өрээл иштинге аай-дедир кезек кылаштап-кылаштап база катап-ла тонну куспактааш, моюндуруун ошкаш, ынакшылдың демги изиг сөстөрүн катаптап каан. Сапык-оол кадайынын репетициясын бүдүү хүлүмзүрүп көрүп олурган. Өнермаа дараазында бир соксай бээр аразында ол мынча дээн:

— Уран чүүлге хандыкшып, шииге ойнаар деп турарың кончуг эки-дир, Өнер. Уран чүүл дээрге амыдыралдың көрүнчүү дээр болгай. Мен бодаарымга, кол-ла чүве рольду езулуг шын, бүзүрелдиг, амыдыралда болуп турары-биле кара ояар ойнаар болза

эки деп бодаар кижини мен. Ам мен сенээ дузалажып берейн. Шиинде сээң ынакшып турар оглун мен дижик мен. Мээң тонум куспактап, ошкап турбайн мени куспактап, ошкап, ынакшылдың сөстөрүн чугаала че!

Өнермаа рольюн уламчылай ойнап, ашаан эргеледип чассыдып, эргим чылыг сөстөрүн чугаалап турган.

— Шак мынчаар ойнаар сен, көрдүң бе. Шиини мен база барып көөр мен — деп, Сапык-оол чугаалааш, моон соңгаар-даа дузалажырынга беленин бадыйткаан.— Артистерниң оюнун башкарып удуртур кижини кым деп адаар ийик, Өнер?

— Режиссер бе?

— Ийе, ийе. Мен сээң режиссерун болур мен. Мээң дузам-биле хамыкты кайгадыр ойнаптар сен.

Шиин эгелээр мурнунда клубка чангыс-даа хос олут артпаан. Шала соңнай келген улус туруп алгаш көөр ужурга таварышкан. Сапык-оол хамыкты мурнай келгеш, бир дугаар одуругнун ортузунда саадап каапкан четтикпейн манап олурган.

Музыка ойнап эгелээн соонда саадавайн көжеге ажыттына берген: Өнермаа шиинде душтуу болур оглу-биле адаа черге дегбес танцылап үнүп келген. Душтуктун рольюн күүсеткен Эрес-оол база дудак чок самнап турган. Каш черге улустун адыш часкаанын, каш катап көрүкчүлерниң каттырганын Сапык-оол санаваан. Чанында улус «сээң кадайың ёзулуг артист уруг-дур моң, Сапык» деп сымыранып олурган.

Шиин доозулган. Өнермаа ыя аразында хайынган улус аразынга ашаан тыппайн баргаш, чааскаан чанып келген. Бажынынга кээрге Сапык-оглу диван кырында шөйлүп калган, быкты-биле тынып чыткан. Чүү болду деп кадайы аайын тыппайн айтырган.

— Сен Эрес-оолду ёзулуг куспактап турдун — дээш хая көрнү берген.

— Күжүр режиссерум, сээң сүмөнни сагып ойнап

турдум. Мегелеп болбас деп бодун чагыдың чоп, эргимим. Өскээр бодап кайын болур...

Сапык-оол кезек када ыыт чок боданып чыткан. Ооң бажының иштинге та кандыг бодалдар хайнып чыткан чүве, ону чүгле ол боду билир ыйнаан. Даартазында клуб эргелекчизинге баргаш, Эрес-оолдун ойнап турган рольюн мен ойнаар кижини мен деп күзелин илереткен. Уран чүүлге чүткүлдүг кижинин оруун боогдаарга кайын болур дээш саат чокка чөпшээрепкен. Оон бээр Сапык-оол шииге үргүлчү ойнап, талантызын чонга харам чокка бараалгадып чоруур апарган.

СЫЛДЫСЧЫГАШ

Леонид ЧАДАМБА

АДА-ИЕ АЖЫ-ТӨЛҮ

Бир муң тос чүс чеден тос чыл —
Бичии чаштар хүндүлээн чыл.
Бистиң делгем делегейде
Бичиилерге бараалгаан чыл.

Дайын өртүн өжүр шапкаш,
Тайбың хүннү чайыналдыр
Даартагы найыралга
Тапыш-көрүш демниң чурттаар.

Уруг-дарыг ыглашпазын,
— Ура-а!— дижип, ырлап өссүн.
Угба-дунма найыралдыг,
Уйгу-дыжы тайбың турзун!

Аыштын-чемниң амданнын-даа
Ажы-төлге арттырар бис.
Кедер хептиң кедилин-даа
Хеймерлерге кедирер бис.

Школалар, эмнелгелер,
Ырлыг-хөглүг лагерь, садик,
Орду, клуб, стадион —
Оолдар, кыстар кежин бо-дур.

Аймак-сөөгү кандыг-даа бол,
Арын-кежи ангы-даа бол,

Ажы-төлдү ылгай көрбөс,
Ада-ие оглу, кызы.

Делегейниң уруг-дарыы
Демиселге каттышсыннар.
Дээрге, Черге, Далай сугга
Демниг, эптиг эдеришсин!

Алдын хүнү мөңгө чырып,
Аваларның, адаларның
Аас-кежини — ажы-төлгө
Ада-чурту тайбың турзун!

КӨГЕ-КУЖУМ

Көге-буга — тайбың кужу,
Көрүп ханмас чараш кужум.
Хөйге, чонга эргим ынак
Хөңнүм, соруум, шүлүүм кужум.

Хилиң чараш хевин кеткен
Кижилерниң өннүү кужум.
Хлеб-тараа чыып чиирден
Хинчээ-даа чок ынак кужум.

Ыдык бедик найыралды
Ырак, чоокка чарлаан кужум.
Ыраажылар ыры болган
Ынак чараш өннүүм кужум.

Чүзүн өңү чүктөр шыпкан
Чүрээм ынаа эргим кужум.
Кызыл-хүрөң, ногаан, бора
Кыстар ышкаш каас кужум.

Тайбың болгаш найыралдың
Ыраажызы ынак кужум.
Талыгырже тайбың чарлаан
Ынаам, чүрээм, ырым кужум.

Дайын-чааны сөнээзин деп
Тайбын хүннү алгаан кужум.
— Тараа, ногаа тарып чинл — деп,
Даартагы хүн ырлаан кужум.

Көге-буга — тайбың кужу
Хөйнүң чоннуң ынаа кужум.
Хөөмей ырын ырлап чурттаан
Хөрлүг чараш, хөглүг кужум.

Ужуп чорда, кижил кайгаар,
Уран чараш, эргим кужум.
Улус-чонга эрге-чассыг,
Уруг-дарыг ынаа кужум.

Чараш чаагай тайбың кужу
Чалгын-чакпаң чайып-чайып,
«Чаа-дайын болдурбаал!»— деп,
Чамбы-дипке чарлам, кужум!

ОРЛАН

Кызыл-хүрөң торгу тоннуг,
Кышкы койгун кежи бөрттүг,
Элик бышкаа идиктерлинг,
Эрээн шокар харбаңнааштыг
Орлан деп аттыг
Оолак иргин.

Доп-доп кылаштаар,
Докпак, семис, күдер, мөге,
Борбак кызыл шырайлыг
Бопуйгулаан чаактарлыг
Орлан — шоваа-даа
Оолак-ла ийин.

Тендиш-тендиш кылаштаар,
Дээрже ужуп үнүксээр,
Делегейни хараксаар,
Демиселге шүглүксээр
Олут-дыш-даа чок
Оол-даа чүве иргин.

Атпаң-атпаң кылаштаар,
— Авай, ачай!— дигилээр,
Ажыл-үүле кылыксаар,
Аътка мунгаш халдыксаар.
Опан-чипен-даа
Орлан-на оол.

Хүннер, чылдар ужуп эрткен.
Күжүр Орлан өзүп келген.
Октаргайжы космонавт деп
Оран-чурттар алгап-мактаан.
Россияның оглу
Орлан-оол болган.

ЭР ХЕЙ ЧҮВЕ

Оглувусту мактаар бис.
Ону база бактавас бис.
Ооң төрөөн бүдүжү ол —
Ойнап-хөглээр ажылгыр оол.

Школазы, эжи-өөрү
Ынак төрөөн башкылары:
— Эртемнерге дөрттүг, бештиг
Эр хей!— дижип, бисти өөртүр.

Башкылардан макталдыг кээп,
Бажыңының иштин чуггаш,
Баянынга ойнап орда,
Бажын саваан эки аът-ла!

Чуруур, бижир, санаар дээштин
Шуптузунга дендii ынак,
Чугаа-домаа база топтуг,
Чурумунга дески бештиг.

Оглувустун ады — Алик,
Ооржак Юра — ооң эжи.
Оолдар чараш найыралдыг,
Онаалгазын кады кылыр.

Эжишкилер эртен база
Эштип алгаш, чанып кээрге,
«Чагытай» дээр лагеринче
Чалалгалар манаан чыткан.

Отрядтар — оолдар, кыстар
Ойнап-хөглен онза чайлаан.
Одаг-чалбыын ыры, таны
Ораннарга челли турган.

Баяниси Алик биле
Барабанчы Юра сугга
Башкылары, вожатыйы
Мактал-шаңнал тыпсып турган.

Эжишкилер найыралдыг,
Эптиг-демниг — ийнстер дег,
Эртем-билиин, ажыл-ижин:
— Эр хей! — дижип, улус мактаар.

ЭРТЕЖИКПЕЙ

Эртен-эрте-э бир-ле оолак
Эгин ажыр аар чүьктүг,
Эрестериниң эрези-ле
Эр-ле болган базын орган.

Эгин ажыр чүктешкизини
Эде-эде туткулаар-даа.

Элдпейлиг чүктешки ол —
Инчеекте хураганзыг.

- Ындыг эрте кай баарың ол?
- Школамче... Оон өске?
- Чүктээн чүңүл, аарын але?
- Чүңүл деп чүл? Сумкам-на-дыр.

Сумка чүктээн оолак-биле
Чугаа эрээр кижиле хөй.
Чаны-биле эрткен улус
Чарашсынып, чаптаарлар-даа.

Эрткен-дүшкен айтыра бээр —
Эртежик оол пөрүктенмес.
Эктин, сынын эде тургаш,
Эрес-шоваа харыылап бээр:

— Школамче, клазымче...
Ында улуг ажыл-иш бар.
Дежурныйлаар хүнүвүс бо.
Тергиин кылыр — хүлээлгем ол.

— Че, че, далаш, чаптанчыгбай.
Четтирдивис, эртежикпей!
Ээлээн сөске шынчы болган
Эр хей-дир сен, эртежикпей!

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ

ЭЛДЕПТИГ ЧАН

Бирги классчы Ангырбан
Бир-ле элдеп чанныг оол.
Ада-ие ону билир,
Ажыктыгны сүмелээр

«Дөрттү», азы «Бешти» бе
Төрөпчилеп алганда,
Херим аксын дагжадып,
Хертеш, чоргаар кирип кээр:

Ада-иеэ дневнигин
Ажыткаштын сунуп бээр.
Карактары кыптыгып,
Каттырымзап тургулаар.

Ынак ыды Хартыга
Ынчан база сергек боор:
Оолактан оюн эреп,
Оглангылап шураар-даа.

Ыргак «ийи» алганда,
Школадан бажыңынга
Бажы халаң, ыт читкен
Базар-баспас келгилээр:

Портфельде дневнигин
Боду уштуп көргүспес.
Хартыгазы база-ла,
Кайын эндээр, шимээн баар.

Аңгырбанга ада-ие
Анчыг сөс-даа сөглөвөс:
— Омак-хөглүг кээп тур — деп,
Оожум, чымчак чагырлар.

ЧАЪСЧЫГАШ

Шала даамай чаъсчыгаш,
Чаг-ла, чаг-ла, чаъсчыгаш!
Суксаан черниц шуптузун
Суггар, суггар, чаъсчыгаш!

Карак четпес хову, шөлдү,
Қалбак эзим, бедик дагны
Саваларың ишкир болза,
Саарылдыр кут-ла, кут-ла.

Черим, аргам ногаарарзың,
Чечектер-даа сағлаңназың!
Сырый, терең сiген үнзүң,
Чымчак көк-даа хөлбенесиз!

КЫШТАГГА

Қырлар ажыр, хову кежир
Қылын харда угулза бооп,
Қадарчының кыштаандыва
Хаак изи шөйлү берген.

Школачы эрес-кежээ
Уруг-дарығ өйлеп-өйлеп,
«Шо-шо» соокка торлуш дивес,
Чорук кылып үнүптерлер.

Оолдар, кыстар (өрү класс)
Хойжу сугже улуг-хүнде
Хорлук башкы баштап алған
Омак-сергек чоруп орган.

Қалбак шөлге шуужупкан
Қарбап орда, таан-даа чараш:
Турлаг чуртун эргий ушкан
Дуруяалар дизи ышкаш...

Ажыл-биле каткы-хөг-даа
Маргышкан дег чижип хүнзээн.
Малчын өөрүп: «Четтирдим!» деп,
Аалчыларың үдеп турған.

Чап-чаа хооргаш, чыгган көржөң
Шаң-бус тынып туруп калган.
Чылгыр хаактыг эреспейлер
Сыыладып чанып орган.

Ондар БАВУУЖАП
СЕРГЕ-МААДЫР

Сегел салы черни шуглаан
Семис шыырак серге көргөш,
Сеткил улуг бөлүк бөрү:
«Сени дойлап чиир бис!»— диген.

«Чеди бөрээ чемелетпес,
Селемелиг сергежик мен.
Сегиржип ап болур бис»— дээш,
Серге-даа чок хыйыртанган.

Мурнунда бо хаяга кээп,
Мыйыстарын шалый берген.
Өөр бөрү корга бергөш,
Өзен өрү куураш диген.

КОЙГУННУҢ ЫРЫ

Дозураннаан карактыг мен,
Доора талда чемиштиг мен
Кыйыг бажы одарлыг мен,
Кызыл көшке чунгулуг мен.

Даалыктап чоруур мен,
Даады чаштып ойнаар мен.
Майталчыңнаан даванныг мен.
Баалыкта кокпалыг мен.

Башкы холум майышкак,
Барган черге багым чок.
Соңгу будум шоюшкак,
Чораан черге чолум ак.

Саая МАЙНАК

ЧУРТТАЗЫН

Хайымныг хүн
дышче шимчээн
дүне безни,
Авалар-ла,
шолбан ышкаш,
караан шиммес,
Кавайында өпейлеткен
чассыгбайлар
Амыр-шөлээн
эмдинмишаан,
үндүрбеңер!
Оожум, оожум,
коргунчуг дааш
үндүрбеңер!
Оолдар,
кыстар
мага хандыр
удузун-на!
Амыдырал
дазыл-дөзү,
дамыр-ханы —
Ачылыг Чер
шимчээшкенин
соксап кынмас,
Чаагай кежик,
чолду күзээн
бичин чаштар

- Конгулунда чуу барыл?
- Койгунактар эңмежок-ла.
- Конгулунну көрейн бе?
- Хоржак-хоржак! Койгунактар
Корга бээрлер, соонда баар сен?

КӨЖЕР-ООЛ

Көрүңерем, көрүңерем,
Көжер-оолду көрүңерем:
Уругларның кыдыраажып
Ушта тыртып маңап тур.

Көрүңерем, көрүңерем,
Көжер-оолду көрүңерем:
Майыктаажып хириктирип,
Малгаш сүзүп, халып тур.

Көрүңерем, көрүңерем,
Көжер-оолду көрүңерем:
Авазының мурнунда
Агартынып ыглап тур.

Куулар ЧЕРЛИК-ООЛ

ИНТЕРНАТКА КИРГЕНИМ

Ыңчан аалым школадан он километр ырак күзеге турган. Пөс сумкага ном-дептеримни чүктеп алгаш, ак хавактыг шилги молдургамны мунупкаш, школаже чызырадыр челзини чоруп-ла каар мен. Молдургамны тенок оолдардан чажыргаш, школа хериминиң иштинде чыып каан токпак артынга ажыт-

тай баглап каар турдум. Алды кичээл эртерге, имир-тинчеп каар. Аалым Алаш арының иштинге турган. Аңаа чедип чоргужемче караңгылаар. Бүрү хадып турда, күскү арыгның шимээни кончуг, олча хайган үгүлөр ында-мында чииртими аажок «үү-хүк!» «үү-хүк!» — деп эткилээрге, бажым куйгазы адыйып, оор-гам соолаш кынны бээр.

Ынчан интернатка мал-маганныг, шыдалдыг улустуң уруг-дарыын киирбес турган. Каш мал эдерип, хуу амыдырал сүрген, сууржуң байдалче шилчивес ада-иемге-даа хорадап чоруур мен. Бир-ле катап караңгы орай кезжээ чанып ора, бөрүге-даа сүрдүрген болбазык мен бе. Өгже кириксээн ыт ышкаш, соомда-ла сыйылаар чүве бар, молдургам чыдыргап, ийи кулаан делбийтипкеш, чааргай берди: хая көрнүп кээримге, теректер аразында караңгыда бүлүртүңгээни ийи кожа от көстүр болган. Кокайның караа чырып турганы ол чүве-дир ийин. Молдургам алгырыпкаш, хенертен ыңай боорда, аңдарлып калган мен. Сумкам ында-ла үстүп чаштай берди. Бурундуктуң ужундан харын-даа салдынмаан мен. Алгырар дээримге, үнүм-даа үнмээн. Экизи көргөн, дужунда арыгда аалдың ыттары чиртиледи берди. Хая көрнүрүмге, ийи от ам-на көзүлбейн барды. Будук тудуп алгаш, дыңнаалаарымга, артымда хавакче аъттыг кижини челдирген ышкаш дааш үндү, бөрү ол-ла болган боор. Молдургам база ооң уунче көрнүп алган чааргап тур. Тын менди үнгөн кижини сумкам кайын сактыр ийик мен, күжүр шилгимни арта халып мунупкаш, ыңай-ла бодум. Аалга чедир аът малы-биле даалыктадып келдим. Өгже кире халып кээримге, тыныжым бачыдаар, чүрээм тиккилээри хевээр.

Авам: «Чүү болду?» — дээрге, кезек када харлыга берген турдум. Суг пактап, кезек болгаш чүрээм оожургаарга, ам чугааладым.

— Өршээзинде! Шкыыла, сургуул-суйул деп чүвөң каг, оглум — дээш, авам дүвүрөп одун чүшкүрө берди.

— Каяа таваржып турдун?— деп, ачам айтыра-дыр.

— Ээтпек-Хавак дужунга.

Дүне багай удааш, эртенинде орай оттуп келдим. Ачам нөс сумкамны тудуп алган бо кирип келди.

— Дүне бо оолду чемнээн дилги коргуткан боор деп бодаан мен, катканың, багай оглумну шында-ла бөрү тудуп чпир часкан-дыр, өршээ! Изи бежен метр хире чоокшулааш, барып-тыр. Арыгда аалдарның ыттары ээерге, харып-даа халдавайн чоруй барып-тыр. Коңчуг коккааракты!

— Суур кирип, даргаларга барып көрейи, интернатка албас болза, оглумну суурга бир бажынга чугаалажып тургузуп каайн — деп, ачам чугаалады.

Ачам ээрежиң чадаан. Оон мени суурга бир ырак төрсливис кижиниң бажыңынга тургузуп каан. Ол улуска кезек тургаш, тааржып чадааш, чана бергеш, база катап шилгимни мунуп алгаш, Алдан-Маадыр школазынга биеэги чаңым-биле өөренип хап турган мен. «Мени интернатка кирип көрүңер» деп, школа директорунга чеже чалынмадым дээр. Суму чери билир чүве дээш хоржок башкы чораан.

Өөредилгемге карак кызыл-даа турган мен. Интернат оолдары чанар дээш дургуннаар, а мени ачам хой кадартыр дээш аалга тударга-даа, школаже дывыржып, ыглаар турдум. Эки өөренир боорумга, ынчан бир көдээ бижикчи «Сылдысчыгаш» солунунга мээң дугайымда «Шилги шарылыг сургуул» деп чүүл-даа бижээн.

Кыш чоокшулап, хыраа кылаңнап орган. Карадоңдакка молдургам дуюу шаккыгайнып чоруур апарган. Бурундук тударымга, холум хаарып чоруур.

Авам мени:

— Дедир кулугурну мону, чылыг өөнге чыргап орбас!— деп кончуза-даа, хой кежи хол-хавы даарап берген.

— Молдурга мунарга, дискекке соок, дүктүг чүвүр даарап берейн — дээрге, сургуул өөрүмден ыт-каш, кызыдыр-ла ынаваан мен.

А мээң интернат өөреникчилеринге адааргаарым-ны чүү дээр! Алдынналчак хола өөктерлиг кара пиджактарлыг, кылагар ботинкаларлыг. Оларның столоваязының чаны-биле эртип чыткаш, чаагай чемпиң чыдынга чаагым суу сайыраар. Чамдыкта аалымдан каржаң эккелгеш, интернат оолдарынга хлебке орнап чиир мен.

Бир кежээ беш кичээл эрттиргеш, херим иштиңге чыып каан токпак аразынга баглап каан молдургамга кээримге, чогул. Мени манаанзыг карааң улгатыр көрүпкөн турар шарыжыым болгай. Девидей-ле берген мен. Тенек оолдар салып чорудупкан бе? Азы оорга соора туттура бергени ол бе? Халак! Халак! Чүвезин чидирген кижини муң каралыг чүве дээн. Улустан айтырып салып-ла тур мен. Интернат чанынга чеде бердим. Сүлде бо! Эртең далайынга мени че-дирип турган шилгимни ашактар соп алган бо союп чыдырлар. Кулаанда ими-даа, хаваанда адыш оюу дег, ак дүгү-даа ол-ла болду. Думчуунда халбаңнааштыг, эмер турда-ла, мунуп өөредип алганым ынак хөлгөм болгай.

— Молдургамны чоп?!— дээш, өөңейидир ыглай-ла бердим.

Школа директору тургаш:

— Бо канчап бардың, интернатка бистиң садып алган шарывыс-тыр. Карааң орта көр!— деп, хөрөктей-дир.

Херээжен улустуң черле сеткили чымчак, повар кадай тургаш:

— Ой, халак! Садып алган молдургаңар ак баштыг шилги чүве чорбады бе. Боштуна бербээн бе ооңар, бо оол үргүлчү шилги молдургалыг кээп өөренип турар чоржук— деп, кладовщикке чугаалады.

— Ой, эчен бо! Херим иштиңге-ле чүве. Сээң молдургаң каяа турган чүвөл?

— Херим иштинде токпак артынга. Согар дээн молдургаңарны мойнундан баглап каан турбады бе, бо чүвөңөр бурундуктуг чүве ышкажыл, мелегей-лер!— деп, повар кадай бадыткады.

— Баглап каан черин барып көрүңөр — деп, директор кладовщикке шыңгыы чугаалады.

Кладовщик халып чоруткаш:

— Ол молдурга баан үзе соп ап-тыр, үзүү бо чыдыр — деп, холунда хендир тудуп алган келди.

Мен дам-на мөөрей бердим.

— Бо багай оол канчап чанарыл, ам интернатка хондуруңар, бээр кел, оглум, чемненип ал — дээш, повар кадай мени столоваяже эдертип киире берди.

— Молдурган орнунга боштунган молдурганы тыптырып бээр бис, а бодуң инернатка туруп ап-тыр сен ийин ам. Эртең бо оолга идик-хептен бериңер — деп, директор кладовщикке айтыышкын берди.

Кладовщиктин эндээшкининиң ужурундан, ынчап, душ бооп, интернатка кирип алган мен. Оон соонда өөрөдилгеге кызымаам-даа дам барган. Күжүр шилгимни чүү дээр, күзелимге мени чедиргенге ийин.

Доржу КУУЛАР

ЛЕНИНИАНАВЫСТЫҢ АМГЫ ҮЕЗИ

Бистин чүс чылдың бүдүүзүндө, Саян сынының артыы эдээнде, Улуг-Хемнин адырыы — Шуш хемнин унун дургаар чыскаалыпкан каш бажыңнарлыг Шушенское суурга хып дээн аныяк В. И. Ульянов шөлүлгеге келгеш: «*Шушьтан дүмбей оран чок-ла боор*» деп авазынга чагаалаан. Владимир Ильичиниң аңаа келгени — ол «дүмбей оранның» болгаш ооң чоок-кавызының «оттуушкунунуң» эгези болган. Үш чыл иштинде В. И. Ульяновтуң бодаашкыннарындан, база ооң революсчу сурукчулары-биле, ук черниң тараачыннары, аңчылары, дарганнары, малчыннары-биле чугаа-соодундан, ооң дүлгээзинниг каткызындан ол ыржым оран сурагжып, делегейге чаптып турар шимээнниг апарган («Он чеди социал-демократтарның удурланышыкыны» сактыыл).

Келир үсдө делегейни революсчу ёзу-биле өскертириниң, эрге-чагырганы күш-ажылчы чоңунуң холунга бээриниң, черни, малды ядылларга үлээриниң, эртем-техниканы, культураны нептередириниң найыралдың, интернационализмниң дугайында марксисчи-ленинчи идеялар В. И. Ульяновтуң идепкейлиг революсчу ажил-чорудулгазының ачызында Улуг-Хемни өрү өскээш, феодализмниң дарлалынга удурланып хөлзээн (алдан маадырларны сактыыл) тыва улустуң демиселинге шын уг-шигни берген. Ол демисел чоорту дээди аңгылыг утка-биле байывышаан, Октябрьның социалистиг Улуг революциязы-

ның кезээ бооп, 1921 чылда тиилээш, Азияның төвүнге чөптүг тургузугну доктааткан болгаш тыва улустун амыдыралын, ажил-чорудулгазын хөгжүлдениң бурунгаар депшилгелиг оруунче кириген.

Эрткен алдан чылдарның дургузунда бурунгу тыва таныттынмас кылдыр чаарттырган. Тывалар сайзыралдың дээди чадазы — коммунизмче оккуп базымны кылып, амгы делегейде сураглыг чон болу берген. Өгбелериниң тудуп бергени ынак чурттун чаартып бергени дээш, амыдыралының өжүп бар чыткан одун чалбыышталдыр өөскүдүп бергени дээш, өөрүшкү-маңнайны, эртем-культураны хайырлааны дээш, тыва улус өндүр улуг ленинчи идеяларга, В. И. Ленинге чүрэниң ханызындан четтиргенин илередиң турар.

Өгбелериниң бурунгу чаңчылын ёзугаар тыва улус хоорай, суурларының чоок-кавызында аянның чараш, бедик дагларын «Ленин даа» деп адагылап алгылаан. Ам Тывада бодунуң «Ленин даа» чок чурт-такчылыг суур чок дизе хөөрем чок. Тываның эң улуг тудуу Ак-Довурактың даг-дүгү болбаазырадыр комбинады, чоннуң күзээни ёзугаар, В. И. Ленин аттыг, Бүгү-эвилел ужур-уткалыг бүдүрүлге чери болган. Ол дээрге, индустриализацияның ленинчи планын Тыва черде совет хөй националдыг өг-бүлениң муң-муң оолдар, кыстарының күжү-биле боттандырып турарының тураскаалы кылдыр мөңгөжиткени-дир.

Чырыткылыг ленинчи идеяларның Тывага нептереп турганынга тураскаадып адаан Ленинка суурну улус билир. Республиканың хоорай, суурларында эң не кол, төп, делгем, узун, дески, дорт, чырык кудумчуларны улуг башкының ады-биле адагылаан. Школаларда өөредилге, албан черлеринде ленинчи булуңнар, кабинеттер бар. Оларда В. И. Ленинниң чогаалдарының чыындылары тудуксанчыг, номчуксанчыг, алыксанчыг кылдыр чыскаалыпкан турарлар. Хоорайларның аян-шырайын чазаан В. И. Ленинниң ту-

раскаалдары өндүр бедик, чараш чаагай көстүп тургулаар.

Бо бүгү чүүлдер — тываларның салым-чолунуң дугайында сагыш салган, оларны эң бедик хүндүлээни, хүиче көдүргөн шылгараңгай угаанныг башкызынга тураскааткан мөңгө тураскаалдар-дыр. Оон ангыда тыва улустуң төрүмелинден салым-чаяанныг оолдар, кыстары улуг Ленинниң эргим овор-хевири уран сөзү-биле каастап, театр сценазынга ойнап, уран чурулгада чуруп мөңгөжиткенин билир бис. Ону В. И. Ленинниң төрүттүнгениниң чүс чыл оюн демдегледип тура, түңнөп көргөн¹ болгаш хөй жанрлыг тыва чечен лениниана деп адай берген.

В. И. Ленинниң овор-хевири, ленинизм дугайы, эрткин каш чылдарның иштинде тыва чогаалчыларның ханы шинчилеп, салым-чаяанының дээжизин тураскаадып турары темалар бооп артпышаан. Бо темаларга чогаалдар бижири хоочун чогаалчыларның чаагай чаңчылы апарган, чүгө дизе В. И. Ленин оларның сагыш-есткилиниң сүзүглелиниң соолбас дөзү, хей-аъды болу берген. С. Тока, С. Пюрбю, С. Сарыг-оол, С. Тамба ленинчи темаже катап-катап ээп кээп, аңаа хамаарылгазын улам ханы, хөй янзы, уран-чечен илередип турарларын сөөлгү чылдарның чогаалдарындап бүзүрөп болур.

С. Тока — тыва лениниананы прозаның аргалары-биле эгелээнин кижини бүрүзү билир. «Араттың сөзүнде» В. И. Ленинниң уттундурбас овор-хевири чурраан соонда, С. Тока бодунуң чогаалчы дээди хүлээлгезин күүсеткен деп санап турган болгай бис. А чогаалчы боду улуг башкы дугайында бодунуң өндүр сеткилдери чедир илереттимээн деп санааш, В. И. Ленинге четтиргениниң кызыгаар чогуң номчукчуларга көргүспүшаан, чеден чылдарның ортаа үезинде бодунуң эргим темазын «Чоннуң айбычы-

¹ А. К. Калзан. Тыва литературада болгаш уран чүүлдө В. И. Ленинниң овор-хевири. ТДЛТЭШИ-ниң «Эртем демдегледери», XIV үндүргени, арынар 15—25.

зы»¹ деп чечен чогаалында («Улуг-Хем» № 37) база бир янзы уламчылаан. Ол очерк-тоожуда ленинизм-ниң идеяларының тыва улустуң ортузунга исптереп, чоннуң чаа тургузуг болгаш амыдырал дээш демиселин углап-баштап турганын көргүскен. Тоожунуң маадыры Балбыр-оол — бистин вектин чажыды, Тываның чаа төөгүзүнүң дириг херечизи, киржикчизи. Ооң кылышкан ажыл-херектери хөй, көргени, дыңнааны башка сыңмас чыгыы. Балбыр-оолдуң шынның оруун канчаар тып келгенин чогаалчы С. Тока солун, харын-даа элдепсимээр кылдыр чуруп көргүскен. Чогаалдың маадыры кадыр-кашпал, кыдыг-озалааш Ак унунга чурттап чорааш, улуг шуурган-тайылганның даажын, Саны-Мөге ышкаш, шала-була дыңнап чыдып калган. Үеинң соруу, девин озолааш хемчигештер, хемнер баштарынче үне бергилэнинден Балбыр-оол чөптүг чорукту, шынның оруун дилеп чорутар. Ол шынны Хем-Белдиринден, *«ядыы болгаш дарлаткан кижилерни кандыг арга-биле аар кинчиден хостаарының аргазын билир Ленин дээр кижиниң номналын дыңнаан эр»* Оюп Күрседиден билип алырын аңаа Херел деп арат кижин сүмелээр. Херелдин билири ёзугаар *В. И. Ленин дээрге «ядыыларның камгалакчызы, хостакчызы»*, Балбыр-оолдуң билип хүлээп алганы ёзугаар *«номналдыг маадыр»* бооп турар.

Балбыр-оол хувискаалчаан Тываның салым-чолун тодараткан Межегейнин Суг-Бажынга болган танды тос кожууннуң шуулганынга чорааш *«...улус төрениң улуг айтырыгларының талазы-биле Ленинни, Совет Россияны, ооң коммун намын барымдаалаары-выс кара албан»*, Тыва *«орус чоннуң, ооң улуг башкызы Ленинниң чоон оруун эдерер тускай хамаарышпас күрүне болур»* деп ыяк билип алгаш, ол идеяларны боттандырыарынга киришкен. Төөгүнүң нарын үезинде Владимир Ильичиниң изинге киргеш, ленин-

¹ Д. С. Куулар. Тыва литературада В. И. Ленинниң омур-хевирин чуруп турарының аргалары, «Улуг-Хем» альманах, № 29, арыпнар 3--11.

чи дээди мөзүлөргө кижизиттингилээн революсчулар-
ның — Күрсединиң, Чыржаапайның, Кара-Баштыг-
ның, Билчириниң, Сафьяновтуң, Кочетовтуң овор-хе-
вирлерин чурааны-биле «Чоннуң айбычызы» деп
очерк-тоожу онзаланып турар.

Литературлуг тыва лениннананы байыдарыңга
К-Э. Кудажы бодунуң «Уйгу чок Улуг-Хем» романы-
ның ийиги томун кириштирген. Чогаалда ленинизм-
ниң идеяларының Тывага нептерээни, Владимир
Ильич-биле тыва улустуң төрөлдежиң харылзажы
бергени кол маадыр Буянның бурунгаар өзүлдезиниң
судалы болган деп номчукчулар билип алырлар. Си-
бирьниң партизан шеринге чорааш, Буян *«Ленин,
Совет эрге-чагырга, Москва дугайын»*, В. И. Ленин-
ниң Шушенское суурга шөлүлгө эрттирип чорааш,
кызыл командирини — Шетинкинни *«холунга көдүрүп
алгаш, өпейлеп»* өстүрүп турганын, улуг баштыңчы-
ның чонга чоогунуң, чоннуң аас-кежини дээш демисе-
жиң чоруурунун дугайын бөдүүн шериг кижилердеп
дыңнааш, *«Ленинниң херээ дээш демиселге амы-ты-
ным харамнамас мен»* деп бодунга боду бүдүү даң-
гыраглаар. Ооң соонда Буян муң-муң партизан өөр-
лери-биле, Ленинниң *«даалгазын күүседип»*, дошкун
тулчуушкуннарга киржиң чорааш, туруштуң, чаныш-
сыныш чок революсчу бооп өзүп келир, ленинизмниң
суртаалчызы, ооң амыдыралга боттандырыкчызы
анаар.

«Уйгу чок Улуг-Хем» романда Буянның улуг баш-
кы дугайында бодаашкыннары ооң дараазында чу-
гаазы-биле доостур: *«Шуштан дүмбей чер чок, ооң
ындында Саян сыны бар, ооң артында чер-даа чок,
кижилер-даа чок деп улус чугаалажып чораан. Ле-
нин тургаш, чер-даа бар, кижилер-даа бар дээн-дир.
Ол чер Таңды-Тывазы-дыр, ол кижилер бистер —
тывалар-дыр бис. Ынчангаш Ленин бисче дуза чору-
дукканы ол-дур»*.

Бо монолог төөгү документизинге (В. И. Ульянов-
туң авазыңга чагаазың сагың), боттуң болуушкуннар-
га (Владимир Ильичиниң тывалар дугайында дың-

нааны чигзиниг чок) үндезилеттинген. Ынчангаш ол номчукчуларга бүзүреничиг.

Лениниананы драматургияның аргалары-биле уламчылаарының оралдажышкынын К-Э. Кудажы «Белек-кыс эмчи» деп шиизинде кылган. Чогаалдың композициялыг тургузуу авторнуң кол сорулгазы — В. И. Ленинниң омур-хевирин чуруурунга эптиг кылдынган деп онзалап демдеглезе чогуур. Шииниң эге болгаш төнчү кезектеринде В. И. Ленин эртемден болгаш политиктиг ажылдакчы кылдыр чуруттунган. Чогаалдың база бир кол маадырының — Ф. Концуц тыва улустуң амыдыралын, культуразын шинчилээр деп идеязын В. И. Ленин изини-биле деткиир, сөөлүндө барып *«Силер дээрге, Феликс Яковлевич, тываларның амыдыралының дугайында чугула салышкыны эртемге кириген эң баштайгы эртемденнерниң бирээзи силер!»* деп бедии-биле үнелээр.

Октябрьның социалистиг революциязының оранчок мурнунда Минусинскиге болгаш Штутгардка ажылдап, чурттап чораан үелеринде В. И. Ленин тыва улустуң дугайында сурукчулары-биле чугаалажып чораан деп шииде бодал төөгүгө төлөптиг, шынзыг дыңналып турар.

«Белек-кыс эмчи» деп шиини Тываның хөгжүмшии театрынга үндүрүп тура, чогаалчының бо идеязын оюп каапканы, В. И. Ленинниң омур-хевирин каттап тургузарын (М. Мунзук мурнунда О. Намдарааның дублеру кылдыр белеткенген болгай) оралдашпааны хомуданчыг.

Тыва лениниананы хөгжүдериниң талазы-биле мурнуку чылдарның дуржулгазынга даянмышаан, бистиң шүлүкчүлеривис элээн хөй улуг-даа бичиндаа хемчээлдиг, лира-эпостуг, лириктиг чогаалдарны парлаткылаан. Оларның аразында хоочун шүлүкчү С. Тамбаның «Мөңгө мөгө» деп шүлүглели, «Бажың», «Хады», «Сандай» деп өөр шүлүктери идея, утка, уран-чечен талалары-биле ёзулуг солун, авторнуң хайгааралдарының чигезин, бодаашкыныларының ханызын илереткен чогаалдар болгулаан.

«Мөңгө мөгө» деп шүлүглелди, алдарлыг мөгө атураагылыг, амыдырал-чуртталганы андара-дүндере бодаптар угаанныг, ынчалзажок ангы демиселиниң арга-хоргазын тыппайн чораан тыва араттың сактыышкыннары, түннээшкиннери кылдыр чогааткан. Шүлүглелдин маадыры Аякпан найыр-дойга шүглүп, эргетениерге базындырганының өжүн кара күжү-биле негеп ап, үр үеде демисежип келген. Ынчалза-даа эргип политиктиг тургузугнуң ёзу-чаңчылдары ооң чоргаар сеткилин кергедип, узун, мөгө дурт-сынын куду сы базып, дорамчылап чоруурун Аякпан кезээде билип, оларны ажып алырының аргаларын тып чадап каан. Ынчап чорда, угаан мөгези улуг Ленин аңаа хостуг, шөлээн чуртталганы чаалап берген. Ол хайырлалы дээш, В. И. Ленинни чогаалдың маадыры «Мөңгө мөгө» деп хүндүлээр апарган.

Иинитилсе хөгжүлдезиниң дугайында эртем-биле чепсегленген шылгараңгай угаанның «кара» угаандан ушчок күштүүн көргүскени-биле, ындыг угаан эдилээн улуг башкының овор-хевири чурааны-биле «Мөңгө мөгө» шүлүглел онзаланып турар.

В. И. Ленинниң тыва улуска ачы-буянын илердириниң кол чепсээ — лирика болбушаан. Бо жанрның чогаалдары, нургулайында, ийи бөлүккө хувааттынып турар: Ленинниң чораан черлери-биле харылзашкан шүлүктөр, ленинизм дугайында бодаашкындардан төрүттүнгөн шүлүктөр. Бо ийи бөлүктүн чогаалдарында философчу түннээшкиннер, чиге хайгааралдар, өндүр сүзүглелдер хөй.

Ленинчи идеялар ачызында чечектелген, оларның херек кырында боттанганы, совет улустуң болгаш делегейниң мурнакчы үзелдиг кижилериниң оюп эртпес, дагып эртери ыдык чери — Шушенское суур — тыва шүлүкчүлөрниң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынга сөөлгү чылдарда хей-аът бооп турар апарган. Ол чорук В. И. Ленинни бодувустуң эн улуг өгбөвис дээш тываларның улам ханы хүндүлөп турарының, ленинизмниң идеяларын ёзугаар Тыва черниң чаарт-

тынганын оларың улам ханы медресеп билип турары-
нын херечизи диге ажырбас.

Шушенское суурдан ужукталып үнген чогаалдар-
га С. Тамбаның «Бажың», «Хады», «Сандай» деп
шүлүктери каттыжар. Олар теманы чиге, төлептиг
ажытканы-биле, аңаа таарышкан аяннары-биле со-
лун. В. И. Ленинниң холу-биле тудуп кылган ажыл-
херээ ам-даа дириг деп бодалды лириктиг маадыр:

«Тараачыннар Ленин-биле
Тараан талдар оорган (бажыңдан) бедик»;

деп сөстери-биле кончуг чиге илередип турар.

«Хады» деп шүлүкте маадырның ленинизм дуга-
йында бодалдары:

Эзим кешкен кокпа-биле
Эңмежок чон шуужуп туру.

Ильичиниң баскан изи
Иле, тода эдертип чор

— деп метафоралыг строфа-биле доостур.

Кысказы-биле чугаалаарга, С. Тамбаның бэ шү-
лүктеринден эргим чылыг эзин кээп турар. Ынчан-
гаш шүлүкчү улуг башкызынга эң-не эргелиг, ханы
ынакшылын илереткен диге чогуур.

К-Э. Кудажының «Шушьта чадыр», «Найыралдың
оруу» деп шүлүктеринде, адаанывыс шүлүктерде дег,
Владимир Ильичини келир үеже орук изекчизи, төөгү-
нү өттүр көргөн кижги кылдыр чураан.

Оттук шаккан арат кижги
Одаг үрүп түрөп чорда,

Чадырынга Ленин ыңгап
Сайгылгааны өттүр көргөн

— деп одуругларда «Шушьта чадыр» шүлүктүң ли-
риктиг маадыры, төрээн чериниң чечектелип турар
амгы үези улуг башкының Шушенскоеге түрған чыл-
дарындан эгелээнин угаап билип турары илереттин-
ген. База ынчан-на Ильич, акы-дунма орус улус-биле
тыва улустуң найыралын тудуштурган, амыдыралын
каттыштырган Усинск оруун изеп берген дугайында
«Найыралдың оруу» шүлүктүң маадыры чугаалап
турар:

Шушка турган үзінде
Шуут боду чорун тургаш,
Ильчивис эге бажын
Изеп берген чаагай орук.
Тыва улус ынчангаштың
Тыны-биле децнээр орук.

Хэочун чогаалчы Л. Чадамба «Чадыр» деп шүлүүн В. И. Ленинге тураскааткан. Улуг башкының хонуп чораан чадыры безин делегейниң салым-чолу-нун дугайында бодалдар-биле долу ышкаш сагындырар, ынчангаш ол ыдыктыг, кижилерниң, Ильчиге ынак сеткилдерин хайындырар.

Ажылчын чогаалчы В. Сагаан-оол, уруглар чогаалчылары Е. Танова, О. Сувакпит, М. Өлчей-оол оларның номчукчуларга чоокку чылдарда туткан «сөңнериниң» аразында Ильичиниң омур-хевири чураан шүлүктөрдө лириктиг маадырлар улуг чаагай ааскеживистиң, сайзыралывыстың мөңгезин бадыткап турарлар. Е. Танованың «Шушь хем эринге бодаашкыннар» деп шүлүүнүн маадыры төрөөн чериниң чечектелгенин Владимир Ильчиге чугаалап бериксеп чоруур. О. Сувакпиттиң «Ленинниң ады» чогаалында делегейниң кайы-даа чүгүндө ажылчын, тараачын кижилерге очулга чок билдингир аттыг баштыңчы дугайында; М. Өлчей-оолдун «Шак ол кижээ мөгейип чор», «Апрельде» шүлүктөринде *«делегейниң чүрээ болган улуг Ленинге»* чалыткаан, ады-сураа өртемчейже тараан Тыва мөгейип турары, Ильичиниң төрөөн хүнүн дээди улуг байыр деп санап чорууру көргүстүнгүлөөн.

Чалы салгалдың чогаалчылары Черлик-оол Куулар, Ондар Дарыма, Саая Майнак, Саая Таспай, Куулар Сүттүг-оол, Куулар Чаш-оол, Ондар Аракчаа, Кара-Сал Седип болгаш өскелер-даа Ильчиге тураскаадыр дээжи сөзүн чүрэениң ханызындан дилеп, элээн хөй шыңгы бодалдар, чечен түңнээш-киннер сиңген чогаалдарны парлаткылаан. Оларның эң улуглары, бодаашкыннар-биле байы, хевир-тургузуунун янзы-бүрүзү (хамааты лирика, баллада,

сонет хевирлер ажыглаттыңан) Ч. Кууларның «Октябрьдан изеттинген», С. Майнактың «Тыва дугайында бодалдар», К. Сүттүг-оолдуң «Ленинге йөрээл», О. Дарыманың «Утпас черим» деп чогаалдарда, назы-хары улуг, бичии амыдырал-чуртталгазы узун, кыска маадырлар В. И. Ленинниң, Октябрьның, партияның бүдүргени ууттунмас ажыл-херээн, баштап турары келир үеже баар ак оруун, үнелеттинмес ачы-буянын алгап-йөрээп чоруурлар.

Ильичиниң адын адаваан-даа болза, ооң идеяларының Тывага келгенин, амыдыралга боттанганын ханы көргүскен чогаалдарны тыва лениниананың кези диэе чогуур. Чижээ, С. Пюрбюнүн, «Шапкынчы», С. Сарыг-оолдуң «Улуг байырлал», «Тел-ыяш» деп чогаалдары совет лениниананың эң эки традицияларынга бижиттингилээн.

Түңнөп чугаалаарга, тыва литературлуг лениниана бөгүн хевир болгаш чурумалдыг аргалар-биле байып турар. Бир эвес бистиң ленинианавыстың эгелекчилери Ильичиге мурнунда чедир илередип шыдавааны өндүр сеткилдерин илередириниң чаа аргаларын дилеп, улуг башкының амыдыралын кичээңгейлиг өөренип турар болза, чалыы салгал ада-өгбелериниң төөгүзүнче хая көрнүп, аас-кежиктиң кайыын эгелээнин сонуургап, күзел-бодалдарын Владимир Ильич-биле сүмележип, сеткил-сагыжын ленинизм-биле шүүштүрүп турар деп чүве тыва чечен ленинианадан көстүп турар.

Олег СУВАҚПИТ

ЭГЕ БАЗЫМНАР

Ырда кирип алдаржаан Улуг-Хемниң унун куду, ооң карак четпес ховуларын тавартыр, делгем шынааларын кежилдир каккаш, Сарыг-Хөлчүк иштин

өрү чоктааш, Дестиг-Кыр арттың кырынга үнүп келдим. Оон хараарга, ак-көк дээр, делгем ховулар, бедик тайгалар чаптыла бээр. Артында-ла сагыш ажыш дээр. Баян-Дугай мени бээр кел деп имнеп, авамның өпей ыры, ачамның тоолдары дыңналып, дөргүл-төрелим, акы-дунмам, эш-өөрүм, арат-чонум мени кус-пактапкан дег сагындырар. Кижиниң чырыын көрүп, агаарын тынып, төрүттүнген, өскөн чери ол хире эргим болгаш чоок.

Чадаана, Чадаана!
Чараш болгаш делгем черим.
Чанчыкканым күштүг болгаш,
Чанган куш дег чеде бээр мен.

Чадаана. Ол сөстү адаптарымга-ла, Чөөн-Хемчик районнуң делгем девискээринде кайгамчык чаартылгалар болгаш өскерилгелер чуруттунуп, кижилерниң сеткил-сагыш байлааның өндүр-чаагайы билдинип келир. Таңды-сыннарның дамырактарында эгезин алган Чадаана, Хөндөргей, Шеми, Чыргакы хемнер Хемчикче чаржып кирип чыдар. Ленин орденнериниң эдилекчилери, хоочун болгаш алдарлыг саанчылар Кара-Сал Таан биле Хомушку Кувискаалдың сагган сүдүнүң даажы, Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Кара-Сал Ак-оолдуң игилиниң үнү, Ооржак Хунаштаар-оолдуң каш янзы сыгыртыры, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Константин Дамдыңның хөгжүмүнүң аялгалары кулакка дыңналып, Социалистиг Күш-ажылдың Маандырлары Монгуш Чоланың Чыргакы унунда малын харап, сыгырты каггылап чортуп чорууру, Ооржак Дажы-Намчалдың Кара-Даг баарында хүлүмзүрүй аарак таакпылап олурары, ВЛКСМ-ниң XVIII съездизиниң делегады Ленинчи Комсомолдуң шаңналының лауреады Раиса Ооржактың хураганнар эмзирип олурары, кара алдын — хөмүр-даш сөөрткен күчүлүг машиналарның маңнашканы каракка көстүп, кулакка дыңналып келир.

Ынчангаш Чөөн-Хемчикке чогаадыкчы кижилерниң болганчок-ла чеде бээриниң алыс чажыды-даа ол. Районда аныяк-даа, эгелеп-даа чоруур авторлар хөй. Олар боттарының чогаалдарынага төрээн черин, ооң кижилерин болгаш байлаан алдаржыдып, тыва литератураның шөлүнгө элбек дүжүттү өстүрүп, олар-биле ажылды күштелдирерин негеп турар. Ынчангаш бо талазы-биле биске кол угланыышкын, тодаргай удуртулга — СЭКП ТК-ның «Чогаадыкчы аныяктар-биле ажыл дугайында» доктаалы болур.

* * *

Чаа салгал бүрүзүнүң чогаалы, ону коптара тыр-тар болза, ооң дазылы чылдар дамчып келген амыдыралчы болгаш литературжу чаңчылдардан үндезилеттинип тывылганы билдингир. Ынчангаш эки чогаалдың өлүм чогу болгаш улусчу күжү ында. Чогаалчы кижини бодунуң үезиниң үнү болгаш чизечизи дижиривистиң алыс утказы-даа ол. Үелер үн алчып келген болганда, кымнар боттарының үезиниң ёзулуг ыраажылары болуп, дириг төөгүнү болгаш омур-хевирлерни биске арттырып каанын билир бис. Олар амыдыралды этнографияга солувайн, көргөн янзы-бүрү солун чүүлдерин боттарының билип, хүлээп алганын ёзугаар тургузуп, мастер чокта шынар чок, шынар чокта мастер чок деп чүвени көргүзүп келгеннер.

Ынчангаш бистер боттарывыстың чогаалдары-выстың чүгле бедик утка-шынарлыгы дээш эвес, а харын бедик мергежили дээш күжүвүстү, угаанывысты, херек болза кадыкшылывысты-даа камнаvas ужурлуг бис. Чүгле кашкыя хонуктарда, чылдарда эвес, а чүс-чүс чылдарда чурттаар узун назылыг чогаалдарны тургузарывыстың үндезини ол. Шынап-ла, маңаа Луначарскийниң «Бодунуң үезиниң омур-хевирин илередип, ону ооң келир үези-биле төрелдештирип турар кижини өлүм чок болур» деп чугаалаанын сактыры артык эвес. Бир-тээ бүгү чуртувус бистин-биле кады, ооң эрткен болгаш амгы үези, база оон

келир үсэи — коммунизм болганда, Карл Марксты-биле алырга, ол — «чараштың хаанналгазы» болганда, бистин кол сорулгавыс — ол чарашты — келир үеже чүткүлдүң чаражын, кижилерниң күш-ажылчы каттыжышкышының чаражын, оларның сеткил-сагыжының болгаш улуг чаагай херээниң чаражын илергейлеп көргүзеривис болур.

Амгы үеде тыва шүлүк чогаалы үш кол тематиктиг угланышкын-биле хөгжүп орар дизе чазыг чок деп бодаар мен: чүнүң-даа мурнунда, амгы ниитилелдин эң чугула проблемаларын болгаш айтырыгларын илередип турар хамааты темага, ийиде—шаандагы болгаш эрткен үени көргүзүп, ону бөгүнгү көрүш-биле ханы шинчилеп, чаа ёзу-биле чырыдып турар төөгү темазы, үште — эртем-техника революциязының эң чугула проблемаларының — бойдустун болгаш аңаа хамаарылгаларның темазы болур.

Ынчаарга тыва шүлүк чогаалының лириктиг маадырының тодараттынып турар демдээ болза, кижиге бүзүрел, идеязының чангызы, сеткилиниң сергелени, моралының арыы болур.

Бистин эрттирип турар семинарвыстың алыс сорулгазы — «Хемчиктин» (Сүт-Хөлде литература каттыжышкыны) аныяк болгаш өзүп олулар чогаалдыкчы авторларының чогаалдары-биле таныжып, оларны сайгарып, чогуур санал-оналды бээри болур. Шүлүк чогаалы бодунуң шүлүк оруунуң шимчээшкениниң «орук дүрүмнерин» эки тодарадып турар. Ындыг болганда, шимчээшкениниң шаптараазын чок ногаан одун хар-назы дээш эвес, а дүргени, аяны, чаазы дээш ажыдар ужурлуг, азы өскээр чугаалаарга, ногаан орукту талантылыг чогаалдарга ажыдар ужурлуг бис. Ылаңгыя Бавуужап Ондарның «Тооруум», «Арбай-хоор», Бораш Ондарның «Мургат хем», Азыранды Ондарның «С. Б. Пюрбюге», Г. Очур-оолдуң «Эге үжүк», Г. Монгуштуң «Дыннаар мен бе» деп шүлүктерин демдеглевес арга чок. Ол ёзулуг-ла ногаан оруктуң шүлүктери-дир.

Аныяк болгаш чап-чаа эгелеп чоруур авторларның

шүлүктөрүн номчааш, оларның шүлүктери кайыын-кандыг үндезиннерден тыптып келгенин, боттары кымнарыл ол, олар чүнү күзеп турарларыл, оларның сагыш-сеткил биографиязы кандыгыл деп чүвени биллип алыры берге болбайн. Элдээрти чугаалаарга, оларның баштайгы базымнарынга өскениң салдары билдиртип, харын-даа өттүнер чорук туруп чадавас. Бир мөзүде ындыг чорукту шын-даа деп, авторну өөреникчи деп-даа адаар-ла бис.

Тоорук дугайын хөй-ле кижн бижээн. Ону Бавуу-жап Ондар бодунуу-биле онза көргүскен.

Чылыг чай эгезинде.
Чылан-караа чочагай.
Хевис өңцүг чайын
Көгжир сай кирбиктиним.
Ала чай төнчүзүнде
Ак сайлыг чулуктуум.
Шарлан доңуп оңмаанда,
Сарыг сайлыг кирбиктиним.

Көрбес силер бе, кымга-даа дөмейлешпес, чүгле Бавуужапты. Шүлүкчү бүрүзү боду делегейлиг, боду девискээрлиг. Ооң делегейи улуг-даа, бични-даа, делгем-даа, кызы-даа бооп болур, чамдыкта өскелерден ылгалып турар онзагай аянныг болур, ынчалза-даа ооң ээзи — чүгле ол болду. Ол бодунуң делегейин дамчыштыр өскениң делегейин улам алгыдып, ону байыдып, харын-даа күш киирип база болур. Ол дээрге үежилер үн алчып, боттарын келир үеже октажып, ооң көвүрүүн салчып, мөңгөжидип турары-дыр. Ооң чижээн Азыранды Ондарның С. Б. Пюрбюге» деп шүлүүндөн көрээл.

Сергей Пюрбю! Тыва акын!
Сээң бижээн шүлүктөриң
Чеже кижн сеткилинниң
Чемн болуп чору ыйнаан!..

Улустуң аас чогаалындап
Узуп алган хөреңгиңни
Улуг Пушкин доскаарындап
Улай куткаш хөгжүткен сен.

Тыва шүлүк чогаалының
Дынын дидим башкарган сен.
Чаа аян, хевир киирип,
Сайзыралче эккелген сен...

Шүлүкчүнүн сеткил-чүрээп
Чүгле сенден дөзөксээр мен.
Арттырып каан чогаалыңны
Аржаан суу дег ижип чор мен.

Ол дээрге тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзиниң омур-хевирин мөңгөжидип турар бунныг сөстөр-дир. Ону ынчаар чугаалап турар кижичүгле Азыранды Ондар-дыр.

Эки дээн шүлүктерниң эң дээреси бо ийи шүлүктү нийти чижекке адап, авторларны мактадым. Ол дээрге чогаадылга ажылы-биле бир янзы онзагай болуп турар, база бир талантылыг авторлар-дыр.

Ам чамдык авторларның чогаал ажылының чедер, четпестеринге кысказы-биле доктаап көрейин.

Адааным авторлардан Бавуужаптың чогаалдары шынар-даа, тема-даа, бижирииниң аяны-биле-даа ылгалып турар. Ооң чылдагааны, бир талазында, ооң элээн хөй шүлүктери чогаалчы арга-сүмелер ап, катап-катап ажылдаттынып, «Дамыракка» болгаш солуннарга парлаттынганы чадавас. Ынчалза-даа кол-ла чүве — авторнуң чүткүлдүг кызымаа, чаа аян-хевир дээш дилээшкени, шудургу ажылдаары, тывынгыр аргалары болуп турар. Мергежил дораан тыптып келбес дээри черле билдингир. Делегейниң чаңгыс черге турбазы дег, шүлүкчү бүрүзүнүң (аныяк-даа, эгелекчи-даа, хоочун-даа) иштики өртемчейи база чаңгыс черге турбас. Өртемчейиниң өскерлиичел чоруун чүнүң-даа мурнунда аныяктар эскерип, ооң шынын, мегезин тода болгаш билдингири-биле илередир ужурлуглар.

Бавуужап Ондарның «Арбай-хоор», «Койгун-Хам», «Ак-Тал», «Ишкиним», «Кыш биле час» деп шүлүктери черле эки бижиттинген. Ынчалза-даа оларда чамдык четпестерни безин белени-биле эскерип болур. «Койгун-Хамда»:

«Қарыш кулаам бажында
Қара нмим арылбас.
Байгы дүгүм агартыр
Башкы хар бооп келир сен»

— дээн. Мында кым башкы хар бооп келирил? деп бир билдинмес айтырыг бар. Қара им бе? Қымга чугаалап турарыл? Башкы харга бе?

Ол ышкаш «Алдын баштыг бедик Қавказ» дээн, а шынында Қавказтың бажы алдын эвес, меңгилерлиг болгаш, буурул, «алдын» деп сөстү автор чүгле аян-наштырар дээш, өске сөс — чижээ «Ажай буурулду» дилевейн, белени-биле баштай башка кирген сөстү боданмайн салыпкан-дыр. «Ишкинимни» номчуурга, тус-тус черлерниң аянынга бижиттинген ындыг шү-лүктерден ылгал чок, олар-биле үн алчып турар. Ынчалза-даа бо Ишкинде иштики онза аян бар — ыр сөзүңге бижиттинген болгаш кижини кандыг-ла бир делгемнерже кыйгыра бээр.

«Ишкинимниң шимээни —
Игилимниң үнү-ле.
Чаржып аккан агымы
Сагыш ышкаш дүрген-це».

«Қыш биле час» ниитизи-биле эки бижиттинген. Ол хирезинде-ле, эдилгелер хереглеп турар. Эге оду-ругларын номчуул:

«Соок кыштан шоваалаң час
Солчуп эрткеш сонуургаан дээр».

Бир-ле чүве долгайып, кагылып, ажык үн бер-бейн турар. А бир эвес мынчаар номчуза:

«Соок кышты халаң тура,
Шоваалаң час сонуургаан дээр».

Өске аян-делгемнер тыптып келир-дир бе?
Ам бирээден көрөөл:

«Қырган, чалыы бүгүдеге
Қышкы хепти эгпиннеттим».

Бир чүүлүндө хепти эгинневес, а кедер, азы хар-ның эгиннерге дүжерин ойзу сөглээр дээн бе, билдин-мес. Ийн чүүлүндө, кыш чугаалап турар болганда, кышкы хепти кедери билдингир, ынчангаш ол сөстөр апаа-ла артык. Ол одуругларны мынчаар андара тудупса кандыгыл?

«Чалыы, кырган бүгүдеге
Чагы, негей кедиртим-даа».

Ол-ла шүлүкте:

«Довук, кажык оолчуктарның
Доңмазын шуут кайгадым».

Багай чүве чок, шупту бодунун туружунда аа? А бир эвес хандыр сайгарар болзувусса, канчап баар эвес, көрээлем! «Доңмазын шуут кайгадым» дээн, херек кырында мында кыш боду хөделбейи, анаа-ла хайгааракчы болу берген ышкажыл? Бир эвес ону мынчаар кылза кандыг деп бодаар силер?

«Довук, кажык оолчуктарны
Доңулар дээш чадап кагдым».

Ам-на кыштын хөделиишкени, бични оолдарга күш четпээни илереттинип келди бе?

Эгелекчи-даа, аныак-даа авторлар хевиринче кол кичээнгей салгаш, ооң темазын, идеязын, темазының масштабтыын, сөс тургузугларын, үениң болгаш бодалдың делгемин, тодаргайын уттуп кааптар чоруктар бар. Ынчангаш утказы тодарап келбес, темазы илереттинмес, уран-чечени көзүлбес, өскээр чугаалаарга, овор-хевирлиг боданышкын чок болур.

Азыранды Ондарның шүлүктери база бир чаа тынышты берип турарын эскерип турар бис. Бир эвес ол моон сонгаар шудургу ажылдаар, литература теориязы болгаш практиказы-биле эки чепсегленип, бот-негелдени күштелдирер болза, ооң шүлүкчү туружу быжыгар, чогаалы экижиир дээрзинге кижичигзинмес.

Ооң шүлүктеринде ынакшыл-биле бойдус кезээде кады, бот-боттарын деткижип, байытчып, харылзаш-

тырып, өөрүшкүнү-даа, муңгаралды-даа деңге үле-
жип чоруурун бо-ла эскерип каар бис. Ынакшылын,
шынчы сөзүн бергеш өскерилген эжиниң дугайын
бижээш, А. Ондар мынчаар сактып турар.

Ынчан бисти кырывыстан
Ыракта ай таалал-биле
Далажырын уттувуткан
Даңчы атсы магадажык.

Ам бир кыска болчаг кылып,
Айдың дүне дужа бербе.
Дедир алган сөстөрнү дээш,
Дээрбек ай хорадай бээр.

Шынап-ла, амыдыралды бойдус-биле холбашты-
рып, ону дамчыштыр чараш деннелгелер, омур-хевир-
лер тывары — Азыранды Ондарның эки талазының
бирээзи диге чазыг чок. Ооң «Чечек» деп шүлүү-биле
силерни таныштыраал:

Кедээр дагдан бакылаан хүн
Херелдерни чашкалакта,
Хемге эштип, чунуп алгаш,
Хере базып чанып ор мен.

Оруум доза кызыл чечек
Оюн эреп чайганып тур.
Сургуул чораан чаным-биле
Чулуп аар дээш ээге бердим.

Чаражымга атташ үнүш
Чалынган дег согаш диди.
Ыглапкан боор, борбак шалың
Ынаар черже чуглуп батты.

Салааларым чайгаар-ла
Чажам дээнзиг дедир келди.
Эргелелдиг көрүп тура
Эргиммиче далажыптым.

Шүлүк чогаалы — кижиниң фантазиязының бол-
гаш сагыш-сеткилиниң ужудуушкуну деп чүве бил-
дингир. Ынчалза-даа бижип чоруур кижини бүрүзү-ле
шүлүкчү мен деп чон мурнунга мактааттынып болба-

зы билдингир. Ол ышкаш шүлүкчүгө эң-не хайыра чок шүгүмчүлөкчи — боду болур ужурлуг. Бо талазы-биле бистиң авторларывысты бот-негелдени боттарындан салбайн турар деп болбас. Олар хире-шаа-биле кызып турарлар. Ооң түннелинде эки шүлүктерини тыптып кээп турарын айтыр керек.

Чечектерде кызыл чечек менээ эргим,
Четчип турда, черден чулар күзелим чок.
Сеткилимде чаңгыс-ла сен менээ эргим,
Четтинчипкеш сенден чарлыр аргам-даа чок.

Күжүр чүрээм ыстатпайн, кергетпейн,
Хүлүмзүрүп, менче көрнүп келир сен бе?
«Ынак мен» дээн хоюг чинге чараш үнүн
Ыры ышкаш кынгырт дээрин дыңнаар мен бе?

— деп, Г. Монгуш айтырып, ынакшылдың кижини билирин, кызыл чечек дег хайыралыын, ыдыктыын чуруп турар. Г. Очур-оол «Эге үжүк» деп шүлүүндө «А» деп үжүктүн чажыдын уран арга-биле башкы болгаш өөреникчилер дамчыштыр:

«Эртемнерже киреринин
Эге үжүү бо-дур диди»—

деп илередип турар.

Черле ынчаш, боттарының үнүн тывар дээш, тыва литературанын хөгжүлдезинге үлүүн бичин-даа болза кириер дээш оралдажып чоруур А. Ондарның, Г. Монгуштуң, Г. Очур-оолдуң эге базымнарын деткир апаар бис.

Бораш Ондар — аныяк шүлүкчү. Ол бодунуң шүлүктери-биле номчукчуларны таныштырып келген. Ооң «Элдеп кожа», «Телефонист кыс», «Чечек болуп чурттап чорзун», «Элчиген», «Мургат хем», «БАМ-че хаптаал» деп шүлүктери чаа деңнелгелер, овор-хевирлер, аялгалар-биле байлак, темалары эки. Чижек кылдыр чамдык строфалардан көрээли:

«Эдим-севим, идик-хевим
Эндерик-тир, артык-артык.
Малым база бажым ашкан —

Байым кончуг — шыдалдыг, мен..
Кижн туржук, пар-даа келзе,
Кизиредир октаптар мен.
Күжүм шынап арзылаң-на,
Күжүр кожаң «шыдай-дыр» дээр.

(«Элдеп кожадан»).

«Караңгы дүн ортузунда
Кара чаңгыс аныяк кыс
Харылзааны быжыг тудуп,
Карак шиммейн дыш чок орар».

(«Телефонист кыстан»)

«Эриктерден үндүр чалгып,
Элезин, сай шишкигилеп,
Каргыраалап агып чыдар
Кайгамчыктыг чараш хем-дир».

(«Мургат хемден»)

Шүлүкчүнүн идеялиг болгаш профессионалдыг өзүлдези шүлүк культуразынын мөөнөттинген эртинезин чүгле чаа ёзу-биле ажыглаарындан аңгыда, совет кижиниң сеткил-сагыш негелдезинге харыылап турар чаа үнелиг чогаалдарны тургузуп турарындан кончуг хамааржыр. Ооң кол хевири болза хөй-ниитижи амыдыралды ханызы-биле көргүзери болур. Б. Ондарнын эки дээн шүлүктеринде безин четпестерни белени-биле эскерип болур. Чүге дизе олар бисти ындыг-ла бодандырбайн, сеткил-сагыжывысты хайныктырбайн, анаа-ла үндүрүк-киирик сактыыш-кыннарны арттырып каап турар.

Ам бистиң авторларывыстың эң кол, бир хепке шаптырган дээр чүве бе, четпестеринге кысказы-биле доктаап көрейн.

Бораш Ондарнын «Алдан-Маадыр», «Алаш-Аксы» деп шүлүктеринде ада-өгбе, самбажыктар чуртун, ол девискээрлерге болган чаартылгаларны, тараа, кукурузаны көргүскен. Херек кырында ындыг шүлүктер көшкүн амыдыралдан сууржуң амыдыралче кирип, колхоз, совхоз, суурлар тургустунуп турда бис-

тин бурунгаар хөгжүлдөвисти көргүскөн-биле солун турган. А ам? Ол-ла бүгү чаартылгалар — бистиң чаңчыкканывыс агаар дег, амыдыралывыс болу берген. Биске бажын, радио, чырык, кукуруза чаа чүве эвес апарган. Ынчангаш бистиң дүүнгү болгаш бөгүнгү амыдыралывысты кыры-биле эренгей көргүскөн шүлүктөрүн кым-даа сонуургавас. Ындыг деңселге бижиттинген шүлүктөргө Азыранды Ондарның «Тывамга», Г. Очур-оолдун «Хемчим» деп шүлүктери хамааржыр. Чижек кылдыр чамдык одуруглардан номчуул.

«Ажылчынар үлетпүрлүг хоорайлары
Ажай буурул Хемчинц унун чалыткатты.
Ады алгаан дээди сорттуг асбезинден
Айже уңар корабльдер чүглөп тур бис».

(А. Ондар, «Тывамга»)

«Алаш, Ак суу катчып алгаш,
Амыдырал оруун тыпкан,
Улуг-Хемге демин каткан
Улуг, шиник шаңкын хемим.

(Г. Очур-оол. «Хемчим»)

«Сайзанап дег бажыңнарлыг,
Сайзыраңгай болу берген,
Амыдырал дойлуң турар
Алдан-Маадыр магаданчыг.

(Б. Ондар. «Алдан-Маадыр, Алаш-Аксы»)

Кижин бодунуң хуу төөгүзүңүң ханы билишкенин болгаш долу шингээднишкинин кезээде дилеп чоруур. Ынчангаш ону дамчыштыр кижин-төрөлгөтенин төөгүзүн тургузарын оралдажып турар. Ынчаарга ону бодунуң көрүжү-биле, бодунуң билири-биле кандыг-бир чоок овор-хевир дамчыштыр көргүзерин база оралдажып турар. Ону биргээр алырга — ниитилел хөгжүлдөзүңгө, ооң шимчедикчи, башкарыкчы болгаш организакчы күжүңгө, база кижин-төрөлгөтенин эрге-ажыыңга чагырткан буянын депшилгенин кижилеринге хамаарыштырган болур. Ынчангаш ол

кол тема — партия, Төрээн чурт, тайбың, аас-кежик, ава, башкы — биске болганчок-ла таваржыр. Авторларның чараш деннелгелерни, уран аргаларны, чечен дылды, мөзүлүг овор-хевирлерни тыппайн, болганчок-ла эренгей бижиптери хомуданчыг. Ооң чижээн көрээли.

«Үжүк-бижик билбес чашты
Үжүгледип өөредип каан
Үлегерлиг башкым сени
Үргүлчү-ле болап чор мен».

(Г. Монгуш. «Башкымга»)

Ынчаар бижиптивис — бистиң ниити четлезивис — эмнесп күш четнейн турар «аарыывыс»-тыр. Ынчалза-даа үс келир — оон тыва литературада чамдык ындыг «аарыглыг» шүлүктер кадыкшыыр дээринге бүзүрээр мен.

Шүлүк дээрге бодалдың овор-хевирин болгаш оон сөс бүрүзү, Горькийнин-биле алырга, «ойнал, чырып, ырлап» турар, кижиниң сеткил-сагыжын хайныктырып, өртемчей делгеминче бөөлдей бээр ужурлуг. Шүлүк чогаалыңга тема кажан-даа үүрмек турбас, чүгле оңу канчаар бижиптиден кол хамааржыр. Манаа чүгле талант херек, чоржаң аътты чеже-даа кагарга, маңнаар эвес, ол ышкаш алыс талант чок кижини чеже-даа деткирге, ол чогаалчы болуп шыдавас-ла болгай. Манаа чангыс күзел эвээш. Кызымак өөренир, хөй ажылдаар, мергежилип болгаш ниити политиктиг билиин доктаамал бедидер херек.

Аныяк автор бүрүзү амыдыралда үениң социал мөзүзүн, ооң эки талаларын ханы сайгарар, үжилериниң овор-хевирин, оларның мурнакчы үзел-бодалын шынныы-биле тургузар болгаш илередир, долгандыр болуп турар болуушкуннарны эскерип, оларны ниитилел ужур-дузалыг кылдыр бижип билир, совет амыдыралда аажы-чаңчыл болгаш мөзү-шынар талаларын партийжи болгаш улусчу ёзу-биле үениң негелдезинге дүүштүр чуруп көргүзөр ужурлуг.

ВИКТОР ШОГЖАЛОВИЧ КӨК-ООЛ

Совет Тываның литературасы болгаш уран чүүлү улуг чидиригге таварышкан — 1980 чылдың февраль 19-та үр болгаш аар араанының соонда тыва драматургияның болгаш театр уран чүүлүнүн үндезилекчилеринин бирээзи, РСФСР-ниң алдарлыг артизи, Тыва АССР-ниң улустун артизи, ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелинин кежигүнү Виктор Шогжапович Көк-оол мөчээр.

В. Ш. Көк-оол 1906 чылда төрүттүнген. 1925 чылда Араттың революстуг шеринге кирген, взвод командири чораан. Чөөн чүктүн ажылчы чоннарының коммунистиг университетин дооскаш, ТАР-ның профэвилелдеринин Төп Чөвүлелинин культура килдизинин эргелекчизинге ажылдай берген. 1935—1937 чылдарда Күрүнениң уран чүүлүнүн Луначарский аттыг институтунга өөренип турган. 1937 чылдан бээр В. Ш. Көк-оол бодунуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын Тываның хөгжүм-шии театры-биле холбаштырган, он-он шиилерге ойнап, уттундурбас омур-хевирлерни бодунуң күүседикчи уран мергежили-биле тургускан.

В. Ш. Көк-оолдун ады тыва драматургияның хөгжүлдези-биле сырый холбаалыг. Ол 1934 чылда бодунуң чогаалчы ажылын эгелээн. «Чалым Хая», «Чутту утпаалы-

нар», «Орлан-Хаан», «Хайыраан бот» деп шиилер тыва драматургияның баштайгы чогаалдары болган. Сөөлгү чылдарда драматург «Ах, чаражын», «Алдын чечек», «Самбажык», «Найырал» (С. Пюрбю-биле кады) деп шиилерни бижээн. В. Ш. Көк-оолдуң шиилери «Чалым-Хая», «Шиилер ному», «Тыва шиилер» деп номнарга парлаттынган. Ооң шиилериниң «Чогаалдар чыындызы» деп тускай номун парлап үндүргөн. Элээн хөй ырларның сөзүн болгаш аялгазын чогааткан.

В. Ш. Көк-оолдуң чогаадыкчы ажыл-чорудул-

газын Төрээн чурт бедии-биле үнелээш, ону «Хүндүлелдиң демдээ» орден-биле, хөй-хөй медальдар-биле, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Советтериниң Президиумнарының Хүндүлел бижиктери-биле шааннаан, РСФСР-ниң алдарлыг артизи, Тыва АССР-ниң улустуң артизи хүндүлүг аттарны аңаа тывыскан.

Салым-чаяанныг чогаалчы болгаш актер, могаг-шылаг чок ажыл-ишчи, биче сеткилдиг, сагыш-човангыр эштиң — Виктор Шогжапович Көк-оолдуң чырыткылыг овурухевири бистиң чүректеривиске мөңгө артар.

С. А. Сарыг-оол, К. К. Кудажы, Л. Б. Чадамба, С. К. Самба-Людуп, О. О. Сувакпит, С. С. Сюрюн-оол, А. К. Калзан, М. Б. Кенин-Лопсан, Ю. Ш. Кюнзегеш, С. В. Козлова, А. Ф. Емельянов, М. А. Хадаханэ, А. А. Даржай.

Д О П Ч У З У

ЛЕНИННИҢ ЧЫРЫТКЫЛЫГ ОРУУ-БИЛЕ

<i>Салим Сүрүң-оол.</i> Ленин-биле кады	3
<i>Степан Сарыг-оол.</i> Улуг башкым	18
<i>Владимир Серен-оол.</i> Дириг Ленин	20
<i>Салчак Тамба.</i> Ленин чырыы	25
<i>Моторк Тирчин.</i> Дуруяалыг-Тей	26
<i>Зоя Намзырай.</i> Ленинниң чаагай ады	27
<i>Цэндийин Дамдинсурэн.</i> Ленинниң музейинде. <i>Очул. Г. Сан-чаа</i>	30
<i>Мирсаид Миршакар.</i> Ленинниң шериглери. <i>Очул. М. Доржу</i>	34
<i>Кызыл-Эник Кудажы.</i> Кижн чери кидирээштиг	36

ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГЛЕЛДЕР

<i>Степан Сарыг-оол.</i> Чоннун чечээ	60
Чоза хемим	61
Байлак Эрзин	62
Кады чорттар эштиг болдум	63
<i>Юрий Кюнзегеш.</i> Кавайда чаш	—
Ынакшылга йөрээл	64
Азас хөлүм	66
<i>Александр Даржай.</i> Базырыкка бодал	67
Алтай кыдырааштан	
1. «Арт-сын ажыр»	68
2. Катунь	70
Дүвүлүгдө	—
«Ашак-Тура, Куруяк-Тура — ийн хая»	72
<i>Монгуш Өлчей-оол.</i> Ийн чурук	—
Ада-чуртум	73
Март сести байырлаайн	74
Совет Армия	75
<i>Кечил-оол Экер-оол.</i> Хүнүнү ужуп чедиксээр мен	76
Донганым-даа уттупкан мен	77
<i>Виктор Сагаан-оол.</i> Чечен-мерген сөстөр хөй бол	78
Ак-көк хемим — Улуг-Хемим	—
<i>Алексей Арапчор.</i> Харап турар	79
<i>Куулар Черлик-оол.</i> Тайлы берзин	83
«Назын эрткен шактарымны санавышаан»	84
<i>Александр Шоюң.</i> Теректиг-Хем	85
Терек чанынга бодал	—

<i>Ондар Дарыма.</i> Байлак Тожу	86
<i>Комбу Бижек.</i> «Аврора» дааштап турар	88
Эккелген мен	89
<i>Өөлөт Чиңмит.</i> Доруг-Дай	—
Үлүүм кадып турарым ол	90
<i>Хаяң Ензак.</i> Гагаринге йөрээл	91
Айлаң-куштуң ыры	—
<i>Лидия Иргит.</i> «Ырак черде чурттап чоруур»	92
Чаңгыс мен чоп эскербес мен	—
<i>Николай Ондар.</i> Ынакшыл бооп чедип кээр мен	93

ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР, ШООДУГЛАР

<i>Монгуш Көжелдей.</i> Шынчы туруш	95
<i>Куулар Орзу.</i> Алышкылар	102
<i>Алексей Арапчор.</i> Боданганы ботка херек	109
<i>Монгуш Мадон.</i> Ужук	114
<i>Күжугет Сарыг.</i> Исчи Гоша	120
<i>Владимир Серен-оол.</i> Дага	126
Содак	129
<i>Василий Монгуш.</i> Оглу	134
Өчнүктерим	135
Билдиришкин	137
«Салымындан» чайлавас	139
Артист	141

СЫЛДЫСЧЫГАШ

<i>Леонид Чадамба.</i> Ада-ие ажы-төлү	143
Көге-кужум	144
Орлан	145
Эр хей чүвө	146
Эртежикпей	147
<i>Кечил-оол Экер-оол.</i> Элдептиг чаң	148
Чаъсчыгаш	149
Кыштагга	150
<i>Ондар Бавуужап.</i> Серге-Маадыр	151
Койгуннуң ыры	—
<i>Саая Майнак.</i> Чурттазын	152
<i>Игорь Иргит.</i> Койгун	153
Көжер-оол	154
<i>Куулар Черлик-оол.</i> Интернатка киргеним	—

КРИТИКА БОЛГАШ БИБЛИОГРАФИЯ

<i>Доржу Куулар.</i> Ленинианавыстың амгы үези	159
<i>Олег Сувакпит.</i> Эге базымнар	168

65коп.

КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫҢ НОМ
УНДҮРЕР
ЧЕРИ